

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

No 1
Vol. 3
2021

Nur-Sultan

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2021, Volume 3, Number 1

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021
Nur-Sultan, 2021
Нур-Султан, 2021

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, *т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Шақимашрип Ибраев**, *ф.ғ.д., проф.,*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, *доктор, проф.,*
Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Абдылдажан Ақматалиев	ф.ғ.д., Ш.Т. Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институты (Бішкек, Қырғызстан)
Файбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Ұлданай Бахтикреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достастығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дмитрий Васильев	т.ғ.д., проф., Ресей ғылымакадемиясының Шығыстану институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылымакадемиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Мырзатай Жолдасбеков	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы ғылым академиясы (Қазан, Ресей Федерациясы)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Сейіт Қасқабасов	ф.ғ.д., проф., М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф., Ыстамбұл университеті (Ыстамбұл, Түркия)
Карл Рейхл	доктор, проф., Бонн университеті (Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., А.Марғұлан атындағы археология институты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Қаржаубай Сартқожа	ф.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан федеральды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Нурила Шаймердинова	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федеральды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Shakimashrip Ibrayev**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Abdyldajan Akmatalliev	Doctor of Philology, Ch.T.Aitmatov Institute of Language and Literature (Bishkek, Kyrgyzstan)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Dmitriy Vasiliev	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Myrzatay Zholdasbekov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Zimonyi Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Seit Kaskabasov	Doctor of Philology, Prof., M. Auezov Institute of Literature and Arts (Almaty, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	PhD, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Mehmet Olmez	Dr., Prof., Istanbul University (Istanbul, Turkey)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn (Bonn, Germany)
Zainulla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Karzhaubay Sartkozha	Doctor of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Nurila Shaimerdinova	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Editorial address: Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434).

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

© L.N.Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК*,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Зам. главного редактора: **Шакимашрип Ибраев**, *д.ф.н., проф.*,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф.*, *Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Абдылдажан Акматалиев	д.ф.н., Институт языка и литературы им. Ч.Т. Айтматова (Бишкек, Кыргызстан)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Дмитрий Васильев	д.ист.н., проф., Институт востоковедения Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гюльсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Мырзатай Жолдасбеков	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Булат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Сейт Каскабасов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства (Алматы, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Мехмет Олмез	доктор, проф., Стамбульский университет Йылдыз (Стамбул, Турция)
Карл Рейхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Нур-Султан, Казахстан)
Каржаубай Сарткожа	д.ф.н., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Айрат Ситдиков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Нурилла Шаймердинова	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

M. Huseynova Functional Parts of Speech in Dialects and Auxiliary Words of the Azerbaijani Language and Their Mutual Integration into Common Turkic Languages	
М. Гусейнова Әзербайжан тілінің диалектілері және диалектілеріндегі сөйлеудің көмекші сөздері және олардың жалпы түркі тілдеріне өзара интеграциясы.....	
М. Гусейнова Служебные части речи в диалектах и говорах азербайджанского языка и их взаимная интеграция в общетюркские языки.....	7
Т. Қартаева Арал аймағындағы суды қолданудың дәстүрлі жүйесі (экспедиция материалдары бойынша).....	
T. Kartaeva Traditional Water Use System in Aral Region (on expeditional materials)	
Т. Қартаева Традиционная система водопользования в Аральском регионе (на материалах экспедиции).....	13
S.Zh. Tazhibayeva, I.A. Nevskaya Sociolinguistic Situation of Turkic Ethnicities Deported to Kazakhstan.....	
С.Ж. Тәжібаева, И.А. Невская Қазақстанға жер аударылған түркі халықтарына қатысты әлеуметтік зерттеулер.....	
С.Ж. Тажибаева, И.А. Невская Социологические исследования тюркских этносов, депортированных в Казахстан	33
С.Ш. Тахан Проблема изображения нового типа национального характера в романе М. Магауина «Сары қазақ».....	
С.Ш. Тахан М. Магауиннің «Сары қазақ» романындағы ұлттық мінездің жаңа тұрпатын бейнелеу мәселесі.....	
S.Sh. Takhan A New Type of National Character as Depicted in M. Magauin's Novel «Sary Kazakh»	48
B.M. Torogeldieva The Game Ordo as an Element of Forming the Strategic Thinking of the Kyrgyz Ethnic Group.....	
Б.М. Торогельдиева Ордо ойыны қырғыз этносының стратегиялық ойлауын қалыптастырудың элементі ретінде.....	
Б.М. Торогельдиева Игра ордо как элемент формирования стратегического мышления кыргызского этноса.....	60
Д. Ысқақұлы, Ш. Сағатова Абайтанудың алғашқы кезеңіндегі әлеуметтік ұстанымдар.....	
D. Yskakuly, Sh.Sagatova Social Attitudes of Abay Studies in Its Early Stages	
Д. Ысқақұлы, Ш. Сағатова Социальные установки абаеведения на ранних его этапах	66

ЕСІМНАМАЛАР/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

П. Әуесбаева Тағлымы терең тұлға. Белгілі фольклортанушы, әдебиеттанушы, түркітанушы, педагог Ибраев Шақимашриптің туғанына 70 жыл.....	
--	--

P. Auyesbayeva Scientist of Extensive Knowledge. On the 70th Anniversary of the Famous Folklorist, Literary critic, Turkologist and Educator – Ibraev Shakimashrip.....	
П. Ауесбаева Ученый обширных познаний. К 70-летию со дня рождения известного фольклориста, литературоведа, тюрколога, педагога Ибраева Шакимашрипа.....	78
И.А. Невская, С.Ж. Тажобаева Александра Тайбановна Тыбыкова и ее вклад в тюркологические исследования	
И.А. Невская, С.Ж. Тәжібаева Александра Тайбановна Тыбыкова және оның түркологиялық зерттеулерге қосқан үлесі.....	
I.A. Nevskaya, S.Zh. Tazhibayeva Alexandra Taibanovna Tybykova and Her Contribution to Turkic Studies	89

M. Huseynova

*Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Republic of Azerbaijan
(E-mail: mahire.huseynova@adpu.edu.az)*

Functional Parts of Speech in Dialects and Auxiliary Words of the Azerbaijani Language and Their Mutual Integration into Common Turkic Languages

The Science Development Foundation supported this work under the President of the Republic of Azerbaijan – Grant No. EIF / MQM / Science and Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23

Abstract. The article is devoted to the Azerbaijani language dialects, which were the source of the formation of the Azerbaijani language and played a significant role in the development of some Turkic literary languages. The article deals with the issues of historical morphology of the Turkic languages. In these dialects, the lexico-grammatical class of words (parts of speech) is analyzed, particularly the functional parts of speech as semantic words that do not have lexical meanings. However, their meanings are still manifested in the grammatical semantics of the sentence. This pattern has found continuity in the development of literary Turkic languages both in diachrony and synchrony, which confirms the integration of the functional parts of speech of dialects and literary languages. The comparative analysis of phonetic changes of service words in the Azerbaijani language's dialects is also important in the article.

Keywords: dialects, functional parts of speech, grammaticalization, literary language, integration, phonetic changes.

Introduction

Relevance. It is difficult to imagine the history of the development of Turkish literary languages without dialects and accents. In the morphological and syntactic system of related languages, auxiliary parts of speech, which have only a grammatical function, are highly developed. This idea can also be applied to dialects and accents of related languages. The history of transforming the main parts of speech into auxiliary parts of speech is very old, and this process continues in modern times. This feature is typical for all related Turkic languages. The composition of auxiliary words in the Turkic literary languages, as well as in dialects and accents, has undergone significant changes over the centuries. So, auxiliary words are the product of millennia that have passed through the development of related languages. Some of the auxiliary words used in the dialects and accents of the Azerbaijani language are used in the Turkic literary languages, as well as in the dialects and accents, undergoing certain phonetic changes. It is essential in modern times to take auxiliary words used in the dialects and accents of one language and compare them with the literary language or dialects and accents of other Turkic languages. Clarification of similarities and differences of auxiliary parts of speech in other related languages in the context of dialects and accents of the Azerbaijani language, analysis of the role of auxiliary words in grammatical semantics, in short, the study of mutual integration issues is quite relevant.

Methods

The article uses a descriptive-comparative method. The article is based on dialectological sources. The phonetic structure of auxiliary words reflected in modern dialects and accents of the Azerbaijani language is explained in the forms in which they appear in all-Turkic literary languages, as well as in dialects and accents.

Analysis

For thousands of years, the related Turkic peoples have had political, economic and cultural ties, and these relations continue at a very high level. Just as different languages interact, such interactions and connections between dialects and accents in one or another language are reflected in both literary languages and dialects of Turkic languages. Auxiliary parts of speech also play an important role in this interaction. Therefore, there is a need for a comparative study of auxiliary words reflected in the Turkic literary languages, dialects and accents, to reveal their phonetic and grammatical features, all of which can be interpreted as follows:

Keşgə particle. It is used in the Chambarak, Vedi, Zangibasara dialects of the Azerbaijani language in the sense of *kaş*, *kaş ki* [1, p. 204]. This word has the same meaning in the Baku dialect, and in Jabrayil, Salyan, Jalilabad, Mingachevir dialects have the same meaning [2, p. 245].

This dialectism, which consists of a particle, is used in the phonetic variants of *keşke* in Turkic, *kaşki* in Uzbek, *kaşki* in Uyghur, and *kaşge* in Turkmen. In Bashkir Turkic instead of the word *keskə* (*äğär*)... *ha/haikän*, in Kazakh Turkic *eger*, in Kyrgyz Turkic *egerde*, in Tatar Turkic (*äğär*)... *sa/sa küşge, ikän* are used [3, p. 472-473].

Əmə conjunction. This dialectism is used in the Azerbaijani dialects of Boyuk Garakilsa, Jalaloglu, Chambarak, Kalinino, Kever in the sense of «*amma*» [1, p. 147]. This conjunction is used in the phonetic variants of “*ama*” in Turkish, in Bashkir Turkic *ämmä*, in Uzbek Turkic *ämmä*, in Tatar Turkic *amma*, in Turkmen Turkic *emmä*, in Uyghur Turkic *birak* [3, p. 18-19].

It should be noted that the conjunction «*amma*», which expresses the content of the comparison, has different phonetic variants as *ama*, *hama*, *hama* in Aghdam, Goychay, Zardab, Jabrayil dialects. For example, *O vaxtdılar bu qurdu toxum verillərdi, özümüz dirildirdix, ama indi hazır qurdu verillər, saxlıyıraq.* (Zardab) [3, p. 67].

Ancax. This conjunction, which explains the meaning of comparison, is followed in most dialects and accents of the Azerbaijani language, especially in transitional dialects in the phonetic structure «*ancax// ancak*» [3, p. 67]. In Turkish, the conjunction *ancax* is used only in the phonetic variant *ancak* [2, p. 70].

Ki conjunction. In Turkish, Azerbaijani, Bashkir, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, Uyghur literary languages, this conjunction is used without any phonetic change, i.e. in the same phonetic structure [2, p. 486-487]. Some Azerbaijani linguists note that the conjunction *ki* is an auxiliary word derived from Persian. Azerbaijani dialectologists M. Shiraliyev and R. Rustamov rightly point out that the conjunction *ki* did not belong to an unrelated language (Persian), but is an important element of the Azerbaijani language. The development of this conjunction in transitional dialects, as well as in neighboring dialect groups, once again confirms the validity of this view. Azerbaijani dialectologist A. Valiyev writes that the conjunction *ki* is used in Aghdash and Goychay dialects of the Azerbaijani language, mainly in one variant, while in some rural dialects of Aghdash two variants [*ki, kin*] are used. Here the conjunction *ki* comes after multi-syllable words, and the *kin* variant comes after single-syllable words, but gradually tends to compromise its position to the *ki* variant. Sometimes it is reflected in parallel isolations. In the villages on the banks of the Kura, there are sometimes four variants (*kin, kin, kun, kün, ki, ki, ku, kü*). In the Eastern group, the transition also penetrates the dialects [3, p. 107; 4, 5].

It is clear from L.Z. Znyaletdinov's research that in the Nukrut-Kistim dialect of the Tatar language *ki* conjunction is used very often (in conditional clauses): *Üzä bulmadı ki, bik üzli u (Yel olmasa ki, ev çox isti olur)*. However, in the Bulgarian-Tatar language, the conjunction *kin* is developed in subordinate compound sentences. For example: – *Bezler moqalı beldek kin, bu eş Mərvan eşə torır (“Nəhcel-fəradis”) “Biz dəqiq bildik ki, bu iş Mərvanın işidir”* [5, p. 23-24].

There are some differences in the development of the *ki* conjunction in Kyrgyz Turkic. Kyrgyz dialectologist N. Beyshekyev notes that in the Kyrgyz literary language, instead of the conjunction *lakin* in the subordinate compound sentence, the conjunction *ki* is used in the Chergetul dialect of that language. For example, *Keçe sen düttin, ki, бүгүн kelem den – “Dünən sən demişdin ki, bu gün gələcəksən”*. The same conjunction is found in other dialects outside Kyrgyzstan. For example: *Şondo bildim ki, ol kırğızdın jəüi ken – Onu düttət ki, komizçu ken den* [6, p. 26].

This conjunction can also be found in Kyrgyz. For example: *siz düşunejeniz ki Turugen kim ne buuk, kufetli adamdı, ki o xepsini qujendirürdi ki xepsi ondan korkardılar – “Siz düşünəcəksiniz ki, Turugen nə böyük, qüvvətli adamdı, o hamını incidərdi, hamı da ondan qorxardı”*. In the Uzbek language, the conjunction *ki* is used in various types of complex sentences [7, p. 281; 8, p. 24].

Yana postposition. In the Goychay, Agdash, Zardab dialects of the Azerbaijani language, this postposition is used in the phonetic structure *yana//yanı*. H. Mirzazadeh notes that this postposition was found in the earliest periods of the Azerbaijani language (9, 314). The *yanı* variant of this postposition is also observed in the Sakar dialect of the Turkmen language. Menglieva notes that in the Sakar dialect of the Turkmen language, there is also *yanak* variant of the suffix *yanı* [10, p. 24]. Araz Kuliev shows that in the dialects of the Turkmens of the Dortgul region of the Karakalpak, there are variants of the *yana* conjunction *yanı\\yanak* [3, p. 63].

These brief remarks also give us reason to say that both the literary language form and the dialect and accent variants of the suffix *yana* are in a state of mutual integration with related Turkic languages.

Nə/nə (də) conjunction. This repeated conjunction means negation in the Azerbaijani literary language. In Turkish, this conjunction *ne...ne*, in Bashkir Turkic *ni...ni*, in Kazakh Turkic *ne...ne* (*with a negative verb*), in Uzbek Turkic *nü...nü*, in Tatar Turkic *ni...ni*, in Turkmen Turkic *ne...ne*, in Uyghur Turkic *nü...nü* (*with a negative verb*) is used in phonetic structure [2, p. 544-545]. It is possible to see that in Guba, Derbent, Shamakhi dialects and accents of the Azerbaijani language the conjunction *nə//nə* instead of negation in our literary language means division, in other words, it is used instead of *ya//yə*. For example: *Nə şüşədən olur, nə də dəmirdən olur; -Ya şüşədən olur, ya da dəmirdən olur*.

In the dialects and accents of the Eastern group of the Azerbaijani language, the conjunction *ya//yə* manifests itself in the phonetic structure *ye//yi* and sometimes preserves its meaning (division and negation) in the literary language. For example: *Yi mən gəlləm, yi oğlum* [3, p. 66]. The conjunction *Ya//yə* is used in phonetic variants *ya...ya* (*da*) in Turkish, *yä...yä* in Bashkir, *yä...yä* in Uzbek, and *yä...yä* in Tatar, in Turkmen Turkic *yä...yä da*, in Uyghur Turkic *ya...ya* [2, p. 954-955].

The conjunction *Ya//yə//yein* most cases expresses negation by acting as a *nə* conjunction in the transition dialects of the Azerbaijani language. In Kazakh, the auxiliary word *ne...ne* is used instead of the conjunction *ya//yə*.

Həmi conjunction. The equivalent of this auxiliary speech unit in the Azerbaijani literary language is the conjunction *həm*, and in the Zardab, Jabrayil, Goychay, Agdash dialects of the Azerbaijani language, the *həmi* form is more common and serves as a unifier. This conjunction manifests itself in the same members in most all Turkic languages. In some dialects and accents of the Azerbaijani language, *və* conjunction can be used instead of *həmi* conjunction. For example: *Azər, Leyla həmi də Fəridə şəhərə gedirdilər* [3, p. 66]. In Bashkir and Tatar Turkic, the function of the conjunction *və/ve* is performed by the conjunction *häm*. For example: *Murad bəy, Gülcan xanım və Çolpan süfrə başında söhbət edirdilər (Azərbaycan dilində); Murad bey, Gülcan hanım həm Çolpan östol artında höyləşlər (başqırd dilində); Murat bey, Gülcan hanım ve Çolpan sofrada konuşuyorlardı (türk dilində); Murat bəy, Gülcan hanım həm Çolpan östäl artında söyləşlər* [2, p. 1126-1127].

Ğeyri postposition. In the Azerbaijani literary language, this postposition is used in the form *qeyri* and reflects the meaning of the exception. This postposition, which is synonymous with the suffixes *başqa, savayı, özgə*, is used in *ğeyri* structure of the transition dialects of the Azerbaijani language. For example: *Sənnə ğeyri kim istiyir gəlsin (Göyçay)*. In Western Azerbaijani dialects, this postposition is found in the *qayri* phonetic structure. In Turkish, this postposition is used in the phonetic variants *qayri*, in Uzbek *ğayri*, in Turkmen *qayri*, in Uyghur Turkic *ğayri* [2, p. 258-259]. The postposition *başqa*, which is synonymous with the postposition *Ğayri*, is found in some dialects and accents of the Azerbaijani language in the phonetic structure of *başka* (*with the substitution of q-k consonant – M.H.*). This postposition is used in the same phonetic structure in Turkish, Bashkir, Kyrgyz, Kazakh, Uzbek, Tatar, Turkmen, Uyghur literary languages [2, p. 259-259].

Göyəl/göya conjunction. The equivalent of this conjunction expressing probability in the Azerbaijani literary language is the *güya* conjunction. This conjunction appears in the phonetic

structure *göya/goyain* the western and transitional dialects of the Azerbaijani language. In dialects, phonetic substitutions ö-o-u are observed in this conjunction, which are also considered to be regular phonetic variants in dialects and accents of the Azerbaijani language. The form used in the dialects and accents of the Azerbaijani language is also found in Uzbek Turkic (*goyä*), Turkmen Turkic (*göyä*), and Uyghur Turkic (*goya*) [2, p. 296-297]. This conjunction, which is supposedly fixed in the Azerbaijani literary language, is used in the Turkish language as *güyü* and in the Bashkir Turkic as *gyä* [2, p. 296-297].

Hətta particle. In the Azerbaijani literary language, this particle is used in the form of *hətta* and strengthens the meaning of the word and sentence to which it belongs, to take the shade of certainty in the sentence. In most dialects and accents of the Azerbaijani language, this particle is used in the form of *hətta* (t-d consonant substitution - M, H.). This form is also found in Turkmen Turkish [2, p. 321]. It is used in Turkish, Bashkir, Uzbek, Tatar, Uyghur Turkic languages as *hətta*, i.e. in the form used in the Azerbaijani literary language [2, p. 320-321].

Kimin postposition. The postposition is used in the Azerbaijani literary language as *kimin* and in the Zardab, Jabrayil, Goychay, Aghdash dialects of the Azerbaijani language in the *kimin* variant, as in the literary language, it is synonymous with the postposition *tək, təkin, qədar*. In these dialects, as in literary language, this postposition requires that the word that precedes it be used in the nominative, possessive, and dative cases. For example, *Lazım oldu-olmadı özün çömçəquyruğu kimin atıx ortalığa* [3, p. 68]. The suffix *kimin* used in the Azerbaijani language's dialects is similarly found in Turkish [2, p. 421]. In the ancient times of the Azerbaijani language, in our opinion, the suffix *kimin* was developed in the form of *kibik*, and this form has become archaic in the modern Azerbaijani literary language, as well as for dialects and accents. The archaic form of *kibik* for the Azerbaijani language is found in modern Bashkir and Tatar Turks [2, p. 420-421].

The open form of the postposition *kibik*, i.e. the form *kibi*, is distinguished by the intensity in the language of the works of Azerbaijani classical poets Fuzuli, Khatai, Nasimi. In M. Kashgari's dictionary, this postposition is recorded in three spellings (*kibi/kipi/kip*). Although it is used in the Divan in three spellings, the form of this postposition appears to be in a superior position [10, p. 334].

Conclusion

Significant works have been written about the phonetic, grammatical similarity, similarities, and differences of the auxiliary parts of speech used in the Azerbaijani language's dialects and accents. Auxiliary parts of speech exist in separate literary languages of Turkic languages and in dialect words that do not have a lexical meaning that serves communication. Turkic peoples can communicate with each other using any of these languages, and auxiliary parts of speech also play an important role in this process.

Reference

1. Bayramov İ. Vocabulary of Western Azerbaijani dialects. – Baku: "Science and education", 2011. – 440 p.
2. Dictionary of comparative Turkish dialects. – Ankara, 1993. – 1183 p.
3. Valiyev A. Azerbaijan dialectology. – Baku: AUL publication, 1975. – 116 p.
4. Rustamov R. On morphological features of Gazakh and Tovuz dialects. Linguistic collection. – Baku: Works of the Institute of Literature and Language named after Nizami, XIV volume, 1960. – P.5-12.
5. Zalyatdinov L.Z. Middle dialect of the Tatar language. Author's abstract. Cand. diss. – Kazan, 1954. – 48 p.
6. Veishekeev N. Kirghiz dialects outside of Kirghizia. Author's abstract. Cand. diss. – Frunze, 1965. – 22 p.
7. Pokrovskaya L.A. Grammar of the Gagauz language. – M., 1964. – 330 p.
8. Askarova M.A. Ways of subordination and types of subordinate clauses in the modern Uzbek language. Author's abstract. Cand. dissertation. – Tashkent, 1963. – P. 42.
9. Mirzazade H. Historical morphology of the Azerbaijani language. – Baku, 1962. – 380 p.
10. Tanriverdi A. Historical grammar of the Azerbaijani language. – Baku: "Science and education", 2012. – 464 p.

Reference

1. Bayramov İ. Vocabulary of Western Azerbaijani dialects. Baku, "Science and education", 2011. 440 p.
2. Dictionary of comparative Turkish dialects. Ankara, 1993. 1183 p.
3. Valiyev A. Azerbaijan dialectology. Baku, AUL publication, 1975. 116 p.
4. Rustamov R. On morphological features of Gazakh and Tovuz dialects. Linguistic collection. Baku, Works of the Institute of Literature and Language named after Nizami, XIV volume, 1960, P.5-12.
5. Zalyatdinov L.Z. Middle dialect of the Tatar language. Author's abstract. Cand. diss. Kazan, 1954, 48 p.
6. Veishekeev N. Kirghiz dialects outside of Kirghizia. Author's abstract. Cand. diss. Frunze, 1965, 22 p.
7. Pokrovskaya L.A. Grammar of the Gagauz language. M., 1964. 330 p.
8. Askarova M.A. Ways of subordination and types of subordinate clauses in the modern Uzbek language. Author's abstract. Cand. dissertation. Tashkent, 1963, P. 42.
9. Mirzazade H. Historical morphology of the Azerbaijani language. Baku, 1962. 380 p.
10. Tanriverdi A. Historical grammar of the Azerbaijani language. Baku, "Science and education", 2012. 464 p.

М. Гусейнова

*Әзербайжан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Баку, Әзербайжан Республикасы
(E-mail: mahire.huseynova@adpu.edu.az)*

Әзербайжан тiлiнiң диалектiлерi және говорларындағы сөйлеудiң көмекшi сөздерi және олардың жалпы түркi тiлдерiне өзара интеграциясы

Жұмыс Әзербайжан Республикасы Президентiнiң жанындағы ғылымды дамыту қорының қаржылық қолдауымен орындалды – № EIF / MQM / Ғылым және бiлiм гранты-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-М-23.

Аннотация. Мақала әзербайжан тiлiнiң қалыптасуына негiз болған және кейбiр түркi әдеби тiлдерiнiң дамуында елеулi рөл атқарған әзербайжан тiлiнiң диалектiлерi мен говорларына арналған. Мақалада түркi тiлдерi тарихи морфологиясының мәселелерi қарастырылады, өйткенi аталған диалектiлер мен говорлардағы сөздердiң лексикалық-грамматикалық жiктерi (сөз таптары), атап айтқанда, сөйлеудiң қызметтiк бөлiктерi лексикалық мағынасы жоқ бейсемантикалық сөздер ретiнде талданады, бiрақ олардың мағыналары сөйлемнiң грамматикалық семантикасынан бәрiбiр де көрiнедi. Бұл заңдылық диахрондық және синхрондық тұрғыдан әдеби түркi тiлдерiнiң дамуында сабақтастық тапты және бұл диалектiлер мен әдеби тiлдердiң сөйлеу қызметтiк бөлiктерiнiң интеграциясын растайды. Мақалада әзербайжан тiлiнiң диалектiлерi мен говорларындағы қызметтiк сөздердiң фонетикалық өзгерiстерiн салыстырмалы-салғастырмалы талдау да маңызды орын алады.

Кiлт сөздер: диалектiлер, говорлар, көмекшi сөздер, грамматикалану, әдеби тiл, интеграция, фонетикалық өзгерiстер.

М. Гусейнова

*Азербайджанский государственный педагогический университет,
Баку, Азербайджанская Республика
(E-mail: mahire.huseynova@adpu.edu.az)*

Служебные части речи в диалектах и говорах азербайджанского языка и их взаимная интеграция в общетюркские языки

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF / MQM / Наука и образование –1-2016-1 (26) -71 / 07/5-М-23.

Аннотация. Статья посвящена диалектам и говорам азербайджанского языка, которые оказались источником формирования азербайджанского языка и сыграли значительную роль в развитии некоторых тюркских литературных языков. В статье рассматриваются вопросы исторической морфологии тюркских языков, поскольку в указанных диалектах и говорах анализу подвергаются лексико-грамматический класс слов (части речи), в частности, служебные части речи как асемантические слова, не имеющие лексических значений, но их значения все же проявляются в грамматической семантике предложения. Эта закономерность нашла преемственность в развитии литературных тюркских языков как в диахронии, так и в синхронии, что подтверждает интеграцию служебных частей речи диалектов и литературных языков. Важным в статье также является сравнительно-сопоставительный анализ фонетических изменений служебных слов в диалектах и говорах азербайджанского языка.

Ключевые слова: диалекты, говоры, служебные части речи, грамматикализация, литературный язык, интеграция, фонетические изменения.

Information about author:

Mahira Huseynova, Doctor of Philology, Professor, Dean of the Philology Faculty, Azerbaijan State Pedagogical University, AZ1072, Hasan Aliyev str.104, Baku, Republic of Azerbaijan.

Автор туралы мәлімет:

Махира Гусейнова, филология ғылымдарының докторы, профессор, филология факультетінің деканы, Әзербайжан мемлекеттік педагогикалық университеті, AZ1072, Гасан Алиев көшесі 104, Баку, Әзербайжан Республикасы.

Сведения об авторе:

Махира Гусейнова, доктор филологических наук, профессор, декан филологического факультета, Азербайджанский государственный педагогический университет, AZ1072, улица Гасана Алиева, 104, Баку, Азербайджанская Республика.

Т. Қартаева*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)***Арал аймағындағы суды қолданудың дәстүрлі жүйесі
(экспедиция материалдары бойынша)**

Аннотация. Суды қолданудың дәстүрлі жүйесі бойынша этнографиялық экспедиция Қызылорда облысы Арал өңірінің Қаракұм, Сазды, Шижаға, Тапа, Жалаңаш, Ақбай елді мекендерін қамтыды. Бұл елді мекендерде суды қолданудың дәстүрлі жүйесін жер асты су көздері қамтамасыз еткен. Жер асты грунт суларын шығару, оны құдықта сақтаудың дәстүрлі халықтық білімдер жүйесінің аймақтық этнографиялық ерекшелігі Аралдың құмды, шөлді аймақтарында сақталған. Арал өңірінде жергілікті материал мен топырақтың құрамына қарай дәстүрлі құдықтың тұрақты және уақытша қолданыстағы түрлері қалыптасқан. Қабырғасы дүзгенмен, көкбұтамен, таспен шегенделген құдықтар тұрақты қолданыстағы құдық түрлерін қамтамасыз еткен. Ал, құмнан қазылған, қабырғасы шегенделмеген еспе құдықтар мен қыста өзен үстінен ойылған мұз ойық немесе мұз құдықтар уақытша қолданыстағы құдық түрлері болып саналады. Арал халқы құдық қабырғасын шегендеуге таңдалған дүзген немесе көкбұтаны жыл бойы кептіріп, табиғи өңдеуден өткізудің дәстүрлі әдісін игерген. Құдық қабырғасына тас қалау тек дәстүрлі гидротехникалық білім жүйесімен қатар жер асты құрылыс өнерінің ерекше түрінен мәлімет береді.

Кілт сөздер: құмды елді мекендер, құдық түрлері, өсімдік шегендер, тас шегендер, артезиан суы.

Кіріспе

Аймақтарының 60%-ы шөлді құрайтын (45% шөлді және 15% жартылай шөлейт) Қазақстан аумағында суды, оның ішінде ауыз суды игеру және оны шаруашылық мақсатта сақтаудың бірегей тәсілдері қалыптасты. Жер асты және жер үсті суларын игерудің дәстүрлі жолдары этнология, ескерткіштану бағытының күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі. Әсіресе, Аралдың құмды, шөлді аймақтарындағы жер асты суларын жоғары шығару үшін қолданылатын құдық қазудың әдіс-тәсілдері ерекше назар аудартады. Грунт суының жер асты су жолында болу қабатына және топырақтың құрамына қарай қалыптасқан құдық түрлерінің қазылу, шегендеу технологиясы табиғат пен адам арасындағы байланыстың ерекше жүйесі. Арал аймағында сумен байланысты қалыптасқан аймақтық кәсіптік сөздер жүйесі де аймақтық этнографиялық ерекшелікті айғақтайды.

Құдық қабырғасын өру, қалау, қиюластыру, сұрыптау әдісімен бекітілген құдықтардың жалпы атауы – *шеген құдық/шегенді құдық*. Шегенделген құдықтардың барлық түрі тұрақты құдықтарды құрап, олар керуен, көш жолдарында, мерзімдік қоныстарда кездеседі. Құдық қабырғасын шегендеуге жергілікті жердегі материал қолдану және оны игерудің өзіндік әдісі мен халықтық білімі қалыптасты.

Шегеннің барлық түрінің қызметі бір, құдық қабырғасын құмның опырылып құлауынан қорғайды, қабырғасын бекітеді, су көзі мен жер асты су жолындағы табиғи сүзгінің қызметін атқарады. Табиғи сүзгі топырақты ұстап, таза суды өткізіп қана қоймай, судың мол қорын береді. Құдық шегеніне суда шірімейтін өсімдік түрі қолданылғанымен, дүзген, көкбұта, тал шегендерді 60-80-100 жылда бір рет ауыстырып отырады. Себебі, өсімдіктің бұл түрімен топырағы сусылдақ жердің құдықтары шегенделгендіктен, жылдар бойына топырақ қысып,

тал шегені бірте-бірте майысады, ал дүзген мен көкбұта уақыты жеткенде отырып, тығыздығы табиғи сүзгіге кедергі жасайды.

Шегенін ауыстыру үшін суын сарқып тартып тастап, құдық түбіндегі топырағының бір қабатын алады. Құдық тазалау үшін шеген материалын алдын-ала дайындап, бірнеше жігіт асарлап тез арада қайта өріп, қалап шығады. Себебі, құдықтағы су көзі тез өніп, шеген салуға кедергі жасайды. Таспен, қышпен, қарағай, еменмен шегенделген құдықтардың шегені мықты болғандықтан, бұл құдықтардың шегенін ауыстырмайды, тек құдықтың түбін (ұлтанын), суын тазалап отырады. Ертеде мерзімдік қоныстардағы құдықтарды, қонысқа келгенде суын сарқып тартып тастап, жаңадан өнген таза суын ішкен. Себебі құдықтан су ұзақ уақыт тартылмай тұрып қалғанда су тұзданған. Құдық суы суын тартқан алған сайын орнына жаңа су өніп тазарып отырған. Шегенделген құдықтардың қандай түрі болмасын халықтық білім жүйесіндегі тек байырғы гидротехникалық білім ғана емес, құрылыс ісінің, жер асты сәулеттік өнерінің ерекше үлгісі [1-2].

Өсімдікпен шегендеу

Құдық қабырғасын өсімдікпен шегендеу әдісі жергілікті жердің топырағы мен сол жерде өсетін өсімдік түріне қарай әртүрлі болады. Құдық суының дәмі қазылған жердің топырағымен бірге шегендеуге алынған өсімдіктің дәмімен де байланысты. Талмен шегенделген құдық суының дәмі тұщы, талдың дәмі білінбейді, ал қарағай, дүзген, көкбұта, жыңғыл шегендерден аз да болса да сол өсімдіктің дәмі білінеді [1, 53-90 бб.; 2, 121-131 бб.]. Ақ сексеуіл, дүзген, көкбұта, жыңғыл, сексеуіл, тал, шілік, тораңғыл, емен, қарағай өсімдіктерінің негізгі шеген материалдарынан таңдалуы, олар суда шірімейді, су тиген сайын олардың беріктігі арта түседі. Ал, шағыр, баялыш, қоянсүйек, шеңгел, қамыс бумалары көкбұта, дүзген, сияқты негізгі шеген материалдарының үстінен кіріктіріліп, бастырып, шеген үстіне салынуы, құдыққа құмның түсуінен қорғайды және құдық ішіндегі таза ауа айналымын қамтамасыз етеді.

Арал өңірінде құдық шегендеуге қолданатын өсімдіктер

Латынша атауы	Орысша атауы	Қазақша атауы
Artemisiyaarenaria DC	Полынь песчаная, чернобыльник	Шағыр
Calligonumaphyllum Gurcke	Жузгун безлистный	Жүзгүн /дүзген/дүзгүн/ жүзген
CalligonumeriopodumBge.	Жузгун красный	Қандым
Calligonumpallassi L Herit	Жузгун черный	Қара жүзгүн
Calligonumcaput- madusaeSchrenk	Жузгун белый	Ақ жүзгүн
Callúna vulgáris	Вереск обыкновенный	Көкбұта
Salsolaarbuscula, Salsolarichteri Karel	Солянка деревцевидная	Баялыш
Ammodendronconoiyi Bge	Песчаная акация	Қоянсүйек

Дүзген және көкбұта шегендер

Қарақұм, Тапа, Тоқабай, Шижаға, Сазды ауылдарында, осы ауылдарға қарасты малшылар шаруашылығында құдықтар дүзгенмен және көкбұтамен шегенделеді. Дүзген-жүзгін немесе жүзгеннің көп жылдық тарандар тұқымдасына жататын тармақталған бұталардың Арал тұрғындарының арасында кең таралған атауы. Дүзген – Сыр өңірі, Арал теңізінің шығыс,

солтүстік-шығыс бетіндегі шөлді, құмды аймақтарда қой мен түйе малының жайылымдық азығын қамтамасыз ететін от. Қалың өссе, құмның сусылдап көшуін тоқтатуға да қызмет етеді. Жергілікті тұрғындар дүзгенді түйенің мұрындығын, қақпанның кілтін жасауға, баялыш, теріскен, шимен араластыра өріп, арасына құм салып қалап, желде ықтасын, аязда суық өткізбейтін жылы қора соғуға көп пайдаланады.

Арал өңірінде – *дүзгүн, дүзгін, қандым, томар дүзген* атауы да қолданылады. Қазақ жерінің басқа өңірлерінде дүзген құдыққа қатысты сексеуілмен шегендеген деген түсінік қалыптасқан. Аралдық жергілікті қариялардың айтуынша, сексеуіл ащы от болғандықтан, құдық суына дәмі бөлініп, құдық суының алғау тартуына әсер етеді. Ал, дүзгеннің дәмі бір жылға дейін шығып тұрады, одан кейін білінбей кетеді. Дүзгеннің қызыл және ақ түрлері болады. Құдыққа қызыл дүзгенді салады, ақ дүзгеннің шыбығы мен түбі әлсіз болғандықтан, шегенге жарамайды.

Құдық шегеніне дүзген немесе көкбұта салу құдық иесінің таңдауымен байланысты. Құдық шегені үшін дүзгенді де, көкбұтаны да күз айында томарымен бірге қазып алады. Дүзген ұзындығы 12-20 см. болатын тамырымен қоса есептегенде биіктігі 2 метр, ірісі одан да жоғары. Тамырын халық *томары* немесе *көтегі* деп айтады. Ал, шегенге салатын көкбұтаның биіктігі 50-100 см. болатынын таңдайды. Дүзген мен көкбұтаның түбіндегі томары жер астынан көрінбейді. Бұрынғы кезде томарымен бірге алу үшін сүйменмен, тесемен, балта, күрекпен қопарып шығарған, ал қазіргі кезде трактор көмегімен қопарады. Бір құдыққа 450-ден 600 түп дүзген немесе 500-650 түп көкбұта кетеді. Бір шеген құдық қазу үшін 2-3 машина дүзген, ал байырғы кезде 8-10 түйеге артқан дүзген немесе көкбұта кеткен. Түйеге арту үшін үстіне қалың жабу жабылған. Күзде қопарылған дүзген немесе көкбұтаны бір жыл бойына ашық далада қалдырады, қар, жаңбыр суымен жуылып, жел қағып, күнге кеуіп, ащы сөлі табиғи түрде тазарады да, көк дәмі кетіп, қурайды. Келесі жылы жазда құдыққа салуға жайлы болады. Өсіп тұрған уақытта томары жер бетінен көрінбейді. Құдық шегендеуге томарымен бірге алады [ДК -1-2; 5].

1-ші сурет. Томарымен алынған кептіріп қойған дүзген. Арал, Қарақұм

2-ші сурет. Дүзген шеген (құрылысы бітпеген, аузы жабылмаған кезі).
Арал, Қарақұм. Иесі Тоқсанбаев Қыдырәлі

Дүзген құдық диаметрі алты қанат үйдің орнындай болады. Құм сусып құламас үшін диаметрін осылай кең етіп қазады. Шижаға, Саздыдағы шеген құдықтарының тереңдігі 2,5-3 м-ден 4,5, 5 м-ге дейін, ал жер сусылдақ құмды болғандықтан, құдық енінің диаметрі 4,5, 5 м-ден 6 м-ге дейін. Мысалы, Сазды ауылындағы Қыстауов Еркебайдың дүзген шегенінің тереңдігі – 3,5 м, сыртқы дм – 5 м, ішкі дм – 1х1,25 м. Құдық 2000 жылы қазылған, шегеніне 2,5 телешка дүзген кеткен [ДК-8].

Тоқабай ауылының жері Қарақұмға қарағанда, қатқылдау және суы көзі тереңдеу жерден шығатындықтан, бұл жердегі құдықтардың диаметрі кішірек келеді, бірақ дүзген не көкбұтамен шеген салу әдісі бірдей [ДК-11].

Су көзі шыққанда су құдық табанына қарай құлап қаздырмай қояды, судың көзі шыққаннан бастап-ақ, шегенін отырғызады. Құдықтың құмы ішіне құламас үшін дүзген мен көкбұтаның шыбығын құдықтың қабырғасына, ал түбін, яғни томарын ішіне қаратып, бірінің үстіне бірін тастай отырып, қалап көтерген. Шегені тығыз орналастыру үшін аяқтың күшімен таптап бастырып отырады, сондай-ақ құдық түбіндегі лай су, қайыр топырағын шығару жұмыстары да қатар атқарылады.

Дүзгенмен, көкбұтамен шегенделген құдықтың үстінгі бетін көкқасқа, шағыр, баялыш, камыс, шенгел, қоянсүйекпен көтеру кездеседі. Шеген үстіне өсімдіктердің бұл түрін қолдану арқылы құдық ішіне таза ауаның өтуін әрі шеген арасына үстін жапқан топырақтың сусып түспеуін қамтамасыз еткен. Жергілікті қариялар құдық шегеніне шағыр салуды құдық суының қасиетін мен пайдалылығын арттыра түседі деп айтады. Шағыр (*Bergenia*) – тасжарғандар тұқымдасына жататын өсімдіктердің бір туысы. Қазақстанда 2 түрі кездеседі. Соның бірі – етжапырақ шағыр немесе шағыршай (*B. crassifolia*). Биікт. 5-50 см. Жапырағын қайнатып шай орнына ішеді, тұнбасынан қара, қоңыр бояу алынады. Көкқасқа бетеге тұқымдас, ал, қоянсүйек құмды жерде өсетін тікенді, отындық өсімдік, тері бояуға да пайдаланады. Екеуі де түйе сүйіп жейтін шөп [ДК – 2-5]. Сазды ауылының Кәрібоз мал қожалығында қазылған Тайлақбаев Алматының дүзген шегенінің үсті шағырмен жабылған. Құдық суы 2,5 м. тереңдіктен шығып тұр, сыртқы дм – 6 м, ішкі дм – 1,5 м.

3-ші сурет. Қабырғасы дүзген, үсті шағыр шеген.
Арал, Сазды. Иесі Тайлақбаев Алматы

Арал, Шижаға ауылында Қайыпұлы Мақсұт ақсақалдың «малды ауылынан» екі шеген құдығы зерттеуге алынды. Екі құдықтың да диаметрі – 6 метр. Бір құдығының астыңғы шегені – дүзген, үстінгі шегені – көкбұта, ал жоғарғы үстінгі бөлігін қамыс шомдарымен жапқан. Қамыс шом екі қатарды құрайды, бірінші қатарында көлденеңнен қиюластырса, үстіне, ең жоғарғы бетіне айнала ұзыннан, бір-біріне жапсарлата қаланған. Яғни, үш деңгейлі шеген құдық. Екінші құдығы тек дүзгенмен шегенделген. Мақсұт ақсақалдың екінші дүзген құдығынан алынған судың құрамында тал құдық пен көкбұта құдығына қарағанда, хлоридтер басым екені анықталды: Хлор-ионы, мг/л – 2571; Сульфат-ионы, мг/л – 2400; Нитрат-ионы, мг/л – 875,8.

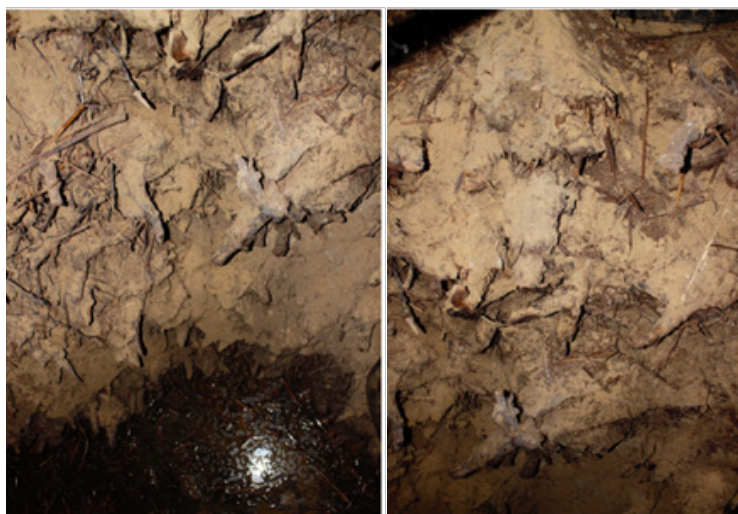
4-ші сурет. Астыңғы бөлігі дүзген, жоғарғы қабырғасы көкбұта,
үсті қамыспен шегенделген құдық. Арал, Шижаға, иесі Қайыпұлы Мақсұт

5-ші сурет. Қабырғасы көкбұта, үсті камыс шеген.
Арал, Шижаға, иесі Қайыпұлы Мақсұт

Құдық қабырғасы толық шегенделіп болған соң құдықтың аузы мен қорғанын ағашпен сұрыптаған немесе кесекпен өріп шыққан. Дүзген де, көкбұта да суда шірімейтіндіктен, 80-100 жылға дейін қызмет етеді. Құдық қабырғасының балшығы өніп, дүзген мен көкбұта әбден басылғанда құдықты қайта аршиды. Ескі шегенін алып, орнына жаңа шегенді дәстүрлі әдіспен қайта бастырып салады.

Шегені отырған, ескірген, суы таяздан шығатын көне құдыққа қатысты қолданылған атау – *обашық* құдық.

6-ші сурет. Шегені отырған көне дүзген құдық қабырғасы.
Арал, Шижаға. Иесі Қайыпұлы Мақсұт

Аралдың солтүстігіндегі құмды алқаптарда құдық қазудың, шеген салудың халықтық білімін атадан балаға мұра етіп сақтап отырған тұрғындарды жиі кездестіруге болады. Бір малды отбасында екі құдыққа дейін бар. Құдық қаздыртатын адам асар ұйымдастырып, құдықшыларға арнап мал сойып, ас береді. Тіпті бір үйдің балалары немесе өз ағайындары бірігіп, қазған. Бір құдықтан 4-5 үй бірігіп су ішкен әрі малдарын суарған. Құдық суы қанша бас мал су ішсе де өне берген. Дүзген мен көкбұта шегенінің табиғи сүзгісінен жиналған құдықтың суымен бір уақытта 100 жылқыны суаруға болады [ДК – 2-5].

Көкбұта шегенін салу дүзген шегенін салуға қарағанда әлдеқайда күрделірек, себебі көкбұтаның шыбықтары да, томары да жіңішке. Сазды ауылындағы Итенов Қуандықтың көкбұта шегені 1995 жылы қазылған және оның құрылысына 2 көлік көкбұта кеткен. Сыртқы дм – 3 м, ішкі дм – 1,15 м, тереңдігі – 3,5 м. [ДК – 7]. Саздыдағы Баетов Ұнатхан ақсақалдың көкбұта шегені жергілікті құдықтардың ішіндегі тереңі болып саналады, тереңдігі – 5 м. Құдықтың ернеуі көкбұтадан көтерілген және құрылысына құрылысына 2,5 көлік көкбұта кеткен [ДК – 10].

7-ші сурет. Көкбұта шегеннің қабырғасы мен түбі.
Арал, Сазды. Иесі Баетов Ұнатхан

8-ші сурет. Көкбұта шегеннің түбі.
Арал, Шижаға. Иесі Итенов Қуандық

Жергілікті қариялар «көкбұта адам ағзасы үшін де, мал үшін де пайдалы екенін және оны құдыққа салғанда оның пайдалы қасиеті суға сіңіп, ол сумен суарылған малдың еті де дәмді болады», – дейді [ДК – 1, 5, 10-12, 14]. Арал, Шижаға елді мекендеріндегі көкбұтамен шегенделген құдықтың суына жүргізілген химиялық сараптама 1 литр судың құрамында келесідей мөлшердегі элементтерді анықтады: Натрий, мг/л – 173,8; Кальций, мг/л – 210,9; Магний, мг/л – 50,7; Хлор-ионы, мг/л – 203,7; Сульфат-ионы, мг/л – 345,6; Нитрат-ионы, мг/л – 1102,5. (2018 жыл).

*Арал, Тапа ауылынан алынған көкбұта құдық суының химиялық сараптамасы
(31.09.2019)*

№ п/п	Су құрамындағы химиялық элементтер атауы	Шектеу қойылатын концентрация санитарлық ережесі №209, өлшем бірлігі
1	Мұнайлық өнім	0,1
2	Алюминий (Al 3+)	0,5 мг/л
3	Барий (Ba 2+)	0,1
4	Бериллий (Be 2+)	0,0002
5	Бор (B)	0,5
6	Темір (Fe)	0,3 (1,0)
7	Кадмий (Cd)	0,001
8	Марганец (Mn)	0,1 (0,5)
9	Жез (Cu)	1,0
10	Молибден (Mo)	0,25
11	Мышьяк (As)	0,05
12	Никель (Ni)	0,1
13	Нитрат (NO3)	45
14	Сынап (Hg)	0,0005
15	Қорғасын (Pb)	0,03
16	Селен (Se)	0,01
17	Стронций (Sr 2+)	7,0
18	Сульфат (SO4)	500
19	Хлор (CL)	350 мг/л
20	Хром (Cr 6+)	0,05
21	Мырыш (Zn 2+)	5,0

Аралдың құмды өңірлеріндегі суы тал түсте, күн қатты ысыған уақытта тартылып кететін және түн асқанда қайта өнетін таяз құдықтарға қатысты қолданатын жергілікті атау – *беке құдық*. Ол құдықтардың дүзгенмен, көкбұтамен, көкқасқамен шегенделген және шегенделмеген өте таяз түрлері де бар. Шегенделмеген беке құдықтар ертеректе Тоқабай сияқты топырағы қатқылдау жерлерде кездескен. Қазіргі таңда грунт суының азайып кетуіне байланысты беке құдықтар өте сирек ұшырасады және оның суы таяздан жерден шығатындықтан, қауғамен тартып алады [ДК-4, 11]. Суы өте таяз жерден 0,8 – 1 м тереңдіктен шығатын құдықтың жергілікті жерде қолданатын атауы – *ілме құдық*. Бұл атау суды қауғамен оңай тартып алумен байланысты қалыптасқан.

9-ші сурет. Өте таяз көкбұтамен шегенделген ілме құдық. Арал, Тапа

Аралдың Сазды, Шижаға, Қаракұм сияқты құмды ауылдарында суы мол және тез өнетін құдықты қаракөз құдық деп атау қалыптасқан.

Ойма құдық – 1) Ауыз су үшін қазылған, суы 1 м. тереңдіктен шығатын, көкбұта немесе дүзгенмен шегенделген құдықтың Аралдың солтүстік өңірінде қалыптасқан атау. Қазір су тереңдеп кеткендіктен, бұл атау да қолданыстан шыққан. 2) Аузы тар етіп қазылған, қабырғасы таспен шегенделген немесе тасты жерделерде қабырғасын табиғи тас шеген құрайтын таяз құдық.

Бір-біріне жақын қазылған, суы таяздан шығатын екі құдық халық арасында «қос құдық» деп аталады (Үстірт, Маңғыстауда қатар су тартатын терең екі құдық та осылай аталған – авт.). Қос құдықты қатар қазып пайдалану, құдық басына мал отары бір мезетте жиналғанда мал суару жеңіл болу үшін немесе малды сумен тезірек қамтамасыз ету үшін қолданылады.

10-ші сурет. Үсті жабылған таяз қос құдық. Арал, Шижаға

Дүзген, көкбұта құдықтарының қай түрін болмасын жергілікті халық «табандық» деп аталатын ойпаттау жерден қазады. *Табандық* – ылғалды, ызаға жақын, тұщы су шығатын ылдилау жер. Бұл құдықты қазу үшін табандықтағы ши, қияқ өскен жер таңдалады. *Құдықты мына табандықтан қазамыз.* Құдықтың жазықтан, сайлы жерден қазу әдісіне 1840 жылы зерттеуші А.Э. Эверсман көңіл аударған [3, с.255].

а

ә

11-ші сурет. Табандық жерден қазылған дүзген құдық қорғандары:
а) иесі Қайыпұлы Мақсұт; ә) Тайлақбаев Алмат

Құдықтың ернеуін дүзген не көкбұтамен шығарып, ал аузын ағаш қақпақпен немесе киізбен қапталған ағаш қақпақпен жабады. Аралдың құмды ауылдарында ағаш қақпақтың сыртын киізбен қаптау әдісі құдық суын құм, шаң тозаңнан сақтау үшін қолданады, алайда қазіргі таңда киізбен қапталған қақпақтар да өте сирек кездеседі.

12-ші сурет. Көкбұтамен көмкерілген құдық аузы. Арал, Сазды. Иесі Баєтов Ұнатхан

13-ші сурет. Киізбен жабылған ағаш қақпақ. Арал, Сазды. Иесі Баєтов Ұнатхан

Өзбекстанның Тамды, Үшқұдық аймақтарында тұратын қазақтар да құдықты дүзгеннен шегендеген. Өзбекстан қазақтары қызыл дүзгенге *қандым* атауын қолданады. Сол себепті жергілікті жерде *қандым құдық* деп аталады. Қандым құдықтың басына *ақпана* деп аталатын су сақтайтын хауыз және науа қояды. Ақпана құдық пен науаның арасын жалғастырып тұрады. Өзбекстандағы қандым құдықтарының суы қазылған жеріне қарай бірде тұщы, бірде алғау болып келеді. Өзбекстандағы қазақтар 1950-1960 жылдарға дейін құдықта қолдан қазып шегендеген. Олар қандымды (дүзген) шегеннен басқа, өрмектің қылышын жасауға, қора соғуға, отынға пайдаланған [ДК-17]. В.Пельц Қызылқұмның оңтүстігіндегі Белтау жазығындағы құдық суының 2-3 сажын тереңдіктен шығатынын және тұзды екенін, сондай-ақ оңтүстік шығыс Қызылқұмда да құдық суының тұзды, ал оңтүстік батысындағы құдық суының құрамында кальций мен магний басым екенін көрсеткен [4, с. 10]

Түркіменстанның Теджен аймағындағы құмды алқаптардағы қазақ малшылары құдық қабырғасын қандым, көкбұтамен шегендейді [5, с. 225].

Салыстырмалы түрде қарасақ, Түркіменстанның құмды аймақтарындағы, соның ішінде Түркіменстандық Қаракұмдағы құдық шегендеу ісі Аралдың құмды ауылдарына ұқсайды. Құдық қазуға таңдалған табандық жер құмтөбеге жақын болса, құмтөбенің етегі *құмжаға* деп аталады.

14-ші сурет. Құмжаға. Арал, Шижаға

Түркіменстанда құмжағаны *этегкум* деп атаған. Этегкум мен тақырдың арасы 30-40 км болған. Ал, тақырсыз құмды жазықты *бүтевгум* деген. Шегенделген терең құдықтар – *орумлигуйы*, шегенделмеген таяз құдықтар *удек*, шегендеу – *орим* деп аталған. *Орумлигуйы* үшін жыңғыл бұтағы қолданылған. Таяз құдықтар 3-5 сажынға дейін, терең құдықтар 9 құлаштан 18 құлашқа жеткен [6, с.211-213]. Тек Түркіменстан құмдарында су тереңнен шыққан.

Тас шеген

Құдық қазу ісінде құдықтың қабырғасын таспен шегендеу, ал аузы мен ернеуін таспен көтеру арнайы тас қашау күрделі технологияның бірі болып табылады. Қабырғасы толық таспен шегенделген, ішкі ернеуі мен ішкі қабырғасы орташа кеңдік немесе тар, цилиндр типіндегі таяз тас құдық Арал ауданының Жалаңаш (бұрынғы Бірлестік, Жамбыл колхоздары) ауылынан бақыланды.

Аралдың солтүстігінде жер асты суы сәл кермек татиды (5-8 г/л), ал, солтүстік-шығысында тұщы (1 г/л), Арал қаласының орталығы мен Сырдарияның төменгі ағысы, теңізге құяр атырабынла сәл кермек және кермекті (3-5 г/л). Грунт сулары ауданның солтүстігінде 3-10 м, орталығы 2-3 м тереңдікте. Су қабаты негізінен құмдақты-сазды, кейде сазды-батпақты қабатта

кездеседі. Арал ауданының Жалаңаш ауылының тас құдықтары толығымен қолданыста. Ауылдан жалпы саны 40 құдық есепке алынды. Жалаңаш ауылы құдықтарының диаметрі 2 – 2,5 метр, тереңдігі 4 тен 5,5 метр. Яғни құдық суы таяздан шығады. Жалаңаш елді мекені тұрғындары құдық қабырғасын бекіту үшін тасты Жалаңаштан 30 км., Шөміштікөлден 25 км жердегі Тастүбектен алып келген. Тастүбекте тас жерден табиғи өсіп шығады. Тасты жазда арбамен, қыста ат шана, түйе шанамен тасыған. Құдық қабырғасын қазып алған соң, құдық табанына тасты алашамен түсірген. Ол үшін алашаның төрт бұрышынан тесіп арқаннан бау таққан. Тасты салып, тас ауыр болғандықтан, төрт адам төрт бауынан ұстап түсірген. Құдық табанында екі адам алаша толған тасты алып, табанынан бастап, жоғарыға қарай қалаған (ДК-12-13).

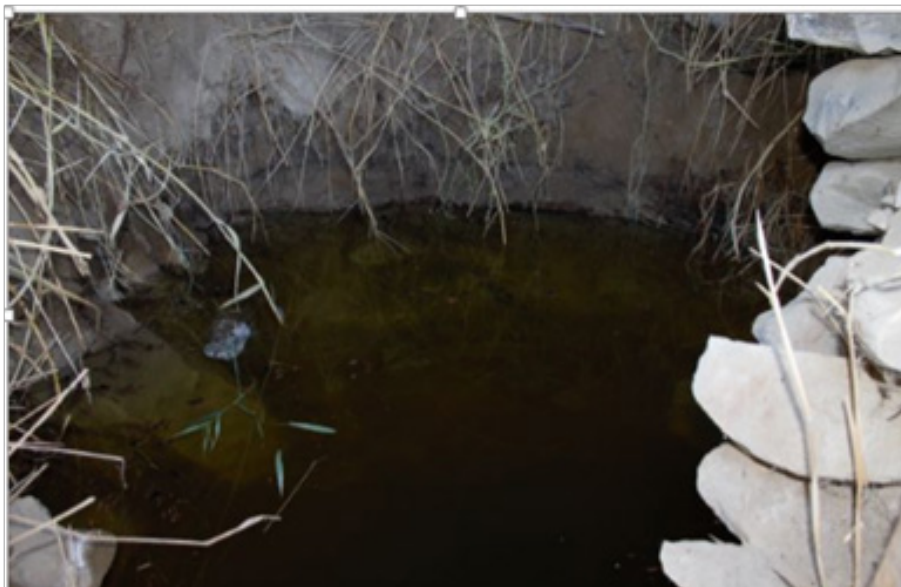
15-ші сурет. Тас шеген. Арал, Жалаңаш

16-ші сурет. Тас қалау түрлері. Арал, Жалаңаш

Тас шегені қаланып біткенде құдық бетін ағаш сырғауылдармен жауып, аузын ағаш кесінділерімен көтерген. Қақпағын да ағаш кесінділерінен жасаған. Құдық аузы мен қақпағын ағаштен жасау құдық ішіне таза ауа айналымын қамтамасыз етеді. Құдық басына ағаш астаулар қойған. Жалаңаш ауылының ауыз су осы тас құдықтар суы болған. Қариялардың айтуынша, Арал теңізі тартылғанға дейін құдық суы тұщы болған, кейін теңіз тартылып кеткен уақыттан бастап құдық суы алғау, ащы бола бастаған. Қазіргі таңда ауыл тұрғындары ауыз суға артезиан суын қолданады. Ал, шаруашылық пен мал суару үшін құдық суларын пайдаланылады.

Арал ауданында Ақирек тауында да табиғи тастар жерден өніп шығады. Ақирек қорымында Арыстан бабтың жеті жайының бірі бар. Ақиректегі Арыстан бас қорымындағы бұлақ көзі суымен толығып жатқан құдықтың қабырғасы осы Ақирек тасынан қаланған. Халықтық танымда бұлақ көзінен құдық суы өте тұщы болғандықтан, «бал құдық» атанған [ДК – 14-15].

17-ші сурет. Ақирек тауындағы Арыстан баб құдығының қабырғасы. Табиғи тас шеген. Суы бұлақ көзімен қосылып тұрған бал құдық. Суы тұщы. Ауыз су және емдік үшін қолданылады. Арал, Ақирек

Ақирек тасын құдық қабырғасын көтеруге Ақирекке жақын орналасқан Ақбай ауылы мен Қазалы қаласының тұрғындары пайдаланған. Қазалыдағы қабырғасы күйдірілген кірпіштен өрілген құдықтың түбіне Ақирек тасы салынған.

Еспе құдық

Еспенің екі түрі болады, қабырғасы шегенделген және шегенделмеген. Қабырғасы шегенделмейтін еспе құдықтар Маңғыстаудың құмында, Ақтөбе облысының Ойыл өңірінде, Қызылорда облысының Арал, Сырдария, Жалағаш бөлігінде, Арал теңізінің солтүстік шығысында қолданыста болған. Аралдың Ақеспе ауылының атауы еспе құдықпен байланысты [7, 15 б.]. Маңғыстау мен Арал еспелерінің қазылуы мен қабырғасының көтерілуінде айырмашылық бар. Арал еспелері көктемде Арал теңізінен 500 м, 1 км қашықтықтағы құмды ауылдарындағы ойпаттан ернеуі кең, үлкен алаң етіп қазылған. Ортасында дм 1 м болатындай ойық қазылады. Қар суынан жиналған су еспе суы қорын құраған. Еспенің ішін тазалап қазып, тұрса суы 1 айға жеткен. Суы сарқылғасын басқа ойпаттан қазған. Бір ауыл бірнеше еспені қатар қазған. Аралдың Аққұмында бірнеше еспе болған. Еспеден ожау, қауғамен суды оңай ала берген. Еспе тереңдігі 1 м болған [ДК-12, 14]. Қазір Арал суының тартылуымен, қардың аз түсуімен еспе суы да тартылып кеткен. Арал еспелері қазір қолданыстан шыққан. Қабырғасы таспен шегенделген еспе түрлері Маңғыстауда да кездеседі.

Мұз құдық немесе мұз ойық

Сырдарияның Аралға құяр соңғы ағысы бойын мекен еткен Аралдық тарқыста бетіне мұз қатқан өзен бетінен ойық ойып, ауыз су алатын уақытша құдық түрін пайдаланудың ерекше халықтық білімін игерген. Өзен, көл суын ауыз суға және мал суаруға пайдалану үшін қыстың күні мұз 30-60 см қалыңдықта қатқанда *мұз құдық* немесе *суат* ойған. Халық арасында *мұз ойық* деп те аталған. Өзен көлдің бетінен жағадан 2-3 м-дей ұзақтықтан балта, сүйменмен тесіп, қауға сиятындай ойық жасаған. Ойық диаметрі 40-50 см. Ойылған суат басына мал су ішуге арналған ағаш астаулар қойған. Мұз құдықтың пайдалану мерзімі маусымдық болғандықтан, ағаш астау да уақытша қойылады, кейін тұрақты құдық басына апарылады. Суат басынан су алуға барған адамның аяғы таймас үшін, мұз үстіне күл, қамыс, сақ тастап жол салған. Ойық

ішіне адам, мал түсіп кетпес үшін айналасына топырақ толтырылған қап-дорба тасталған. Қап-дорба құдықтың ернеуі ролін атқарған. Ойық суы өздігінен көтеріліп, аузына келіп тұрады. Түнгі суықтан қалыңдығы 3-4 см мұз қатады, таңертең оны қайта ойып алған. «Ағынды суда арамдық жоқ», – деп мұз суаттан алынған өзен суы ауыз суды да қамтамасыз еткен. Тек мал суаруға арналған мұз ойықтардан мал айнала тұрып су іше берген. Ойық саны мал санына байланысты. Сырдария өзенінің жағасында орналасқан Аралдың Аманөткел ауылының әр үйдің өз ойығы болған. Аманөткел ауылында қыста мұз ойықтан су алу 1980 жылдарға дейін жалғасқан. Ауыл тұрғындары мұз ойықпен бірге Сырдария суының молдығын еске ала отырып, өзеннің қазіргі суы тартылған арнасымен салыстырады. Аманөткелдіктер мұз сеңі бұзалатын уақытты алдын ала дәл анықтап, қап-дорба мен астауды алып шыққан, одан кейін қыста жауып қойған құдықты қолдануға ашқан [ДК-16].

18-ші сурет. Мұз құдық. Реконструкция.
Автор тапсырысы бойынша суретті салған Ә. Рахметов

Ордалы құдық

Бір-біріне жақын орналасқан бірнеше құдық немесе бір өңірден, бір-біріне жақын жерлерден, яғни жиі қазылған құдықтардың жалпы не шартты атауы. Ордалы құдықтар су таяздан шығатын, топырағы жұмсақ өңірде де, суы орташа тереңдіктен шығатын жерлерден қазылған. Аралдың Жалағаш ауылының ортасында 40 тас шегенді құдық бір-біріне жақын етіп қазылған. Ауыл тұрғындарының малын қамайтын ағаш қоршаулы әр мал қамақта 1 құдықтан бар. 1886-1889 жылдары әскери топографтар Сырдың Аралға құяр тұсы мен Аралдың солтүстік шығыс жақ бетіндегі құдықтар жүйесінің түсірілімін жасап, 310 құдықты тіркеуге алған.

Карта. Аралдың солтүстік-шығыс бетіндегі құдықтар жүйесі. ҚР Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағаты қоры

Әскери топограф П.К. Залеский құрастырған каталогта Түркістан әскери округына қарасты бекеттерден 200-дей құдық пен суат аттарын кездестіруге болады. Каталог 1867-1911 жылдар аралығын құрайды. Арал-Қазалы өңіріндегі құдықтардың атаулары мен орналасуы жоғарыда көрсетілген карта мәліметтерімен толық сәйкес келеді [8]. Ал, алғашқы ауыл шаруашылығы санағы кезінде статистар Қазалы уезінің қыстауларынан 400-ден астам құдықты тіркеуге алған [9]. Арал ауданы мен Жалаңаш ауылының арасында жалпы саны 40 шақты мал қамақ жасалып, әрқайсында бір тас құдықтан қазылған.

19-ші сурет. Тас құдықты мал қамақтар. Арал, Жалаңаш ауылы

Арал артезианы

Артезиан су алабына орнатылған ұңғылардан атқылаған сулар *артезиан құдықтары* деп аталады. Қазақстанның жер асты су қоры байлығының бірі *Арал-Сексеуіл артезиан алабында* кездеседі. Артезиан суы альб-сеномен және палеоген-неоген (негізінен, эоцен және палеоцен) қабатында. Солтүстік-шығысында артезиан суы 100-200 м, ортасында 200-300 м, теңіз жағалауында 20-150 м тереңдікте жатыр. Судың минералдылығы сәл кермектен (5-тен 50 г/л) тұщыға дейін (1-3 г/л) өзгереді [10]. Қазіргі таңда Ақеспе ауылында артезиан көзіне ұңғы орнатылып, одан температурасы 62 градус болатын минералды су толассыз атқылап, жерге қайта сіңіп отырады. Артезиан көзі 1986 жылы «Геобарлау Шымкент» гидроэкспедициясы мекемесінің 1200 метр тереңдіктен бұрғылау жұмыстарын жүргізу нәтижесінде ашылған.

20-ші сурет. Ақеспе артезиан ұңғысы

Толағай жерасты су алабы Қызылорда облысы Арал қаласынан 78-98 км жерде орналасқан. Барлау жұмыстары Арал қаласын және оған жақын жатқан елді мекендерді ауыз сумен қамтамасыз етіп, егінді жерлерді суару мақсатында жүргізілген. Қалыңдығы 60 м-ге дейін жететін арынды тұщы сулы қабат эоцен кезеңінің ұсақ, орташа түйірлі құмды шөгінділері қойнауында қалыптасқан. Артезиандық су көзін ұңғымалар арқылы ашқан кезде су жер бетіне 3 м-ге дейін жақындаған. Арынды су деңгейін 17-35 м-ге төмендеткенде әр ұңғымадан тәулігіне 1900-3450 м³ су алынады [10]. Бұл жердегі су қорының тәуліктік пайдалану мөлшері 95 мың м³ есебінде жоспарланған. Қазіргі таңда пайдалану мөлшері 4,5-5 мың м³; бұл барланған қордың 5%-ын құрайды. Қазақтардың халықтық медициналық білімі табиғатты қолдану және табиғатпен емделуден де көрінеді. Біздің ата-бабаларымыз Жер-Анаға сыйынумен қатар, судың киесін, қасиетін тани білген. Судың қасиетін пайдалану мақсатында табиғатпен «диалог» құра білуі, Ақеспе суын пайдаланудан көрінеді [1, 153-164 б.].

Қорытынды. Арал ауданында жүргізілген «Құдық және су» бағыты бойынша зерттеулерге келесідей түйін жасауға болады: құдықтың диаметрі жердің қыртысына, топырақтың құрамына, ал оның тереңдігі грунт суы көздерінің қабатына байланысты жасалған; құдықты шегендеу жергілікті жердің шикізатына, өсімдігі мен топырағына байланысты қалыптасқан; шегендеу, өру, қалаудың дәстүрлі әдістері ұрпақтан-ұрпаққа жеткен; негізгі шаруашылық көзі мал өсірумен байланысты ауылдар құдық қазудың дәстүрлі әдіс-тәсілдерін меңгерген

«құдықшылардың» еңбегіне сұраныс бар; Арал ауданының құмды ауылдарында дүзген, көкбұта, көкқасқа, шағырмен, ал топырағы қатқыл ауылдарда таспен шегендеу бүгінгі таңға дейін жалғасын тауып отыр. Қазақ жерінің батыс өңірінде құдықтар қара тас, ұлутастармен шегенделіп, негізгі түрі құдық түбіне қарай кеңейіп сиясауыт түрінде қазылса, Аралдың тас құдықтары цилиндр түрінде тік қазылып шегенделген.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының тіршілік қамын қамтамасыз ету жүйесінде суды пайдаланудың дәстүрлі танымдарының өзіндік аймақтық ерекшеліктері қалыптасқан. Дәстүрлі құдық түрлері тарихи-мәдени мұра ескерткішінің ерекше үлгісі, сондай-ақ ашық аспан астындағы дәстүрлі этнографиялық ескерткіш деп тануға болады.

Дерек кісілер

ДК-1. Тоқсанбаев Қыдырәлі. 1927 ж.т., Арал ауданы, Қарақұм ауылы. Руы қарасақал. (2014 жылы жазып алынған).

ДК-2. Әленов Сұлтанай. 1958 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Шижаға ауылы. Руы жақайым, құлымбет.

ДК-3. Ермеков Серік. 1958 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Шижаға ауылы. Руы шекті - құрманай.

ДК-4. СейтовТалапбай. 1965 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Шижаға ауылы. Руы жақайым - бердіңкүл.

ДК-5. Қайыпұлы Мақсұт. 1935 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Шижаға ауылы. Руы ардана.

ДК-6. Тайлақбаев Алмат. 1958 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Сазды ауылы. Руы төртқара - бәлібек.

ДК-7. Итенов Қуандық. 1977 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Сазды ауылы. Руы шөмекей - тоқа.

ДК-8. Қыстауов Еркебай. 1953 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Сазды ауылы. Руы кердері.

ДК-9. Өксікбаев Жылқыбай. 1962 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Сазды ауылы. Руы кердері.

ДК-10. Баєтов Ұнатқан. 1938 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Сазды ауылы. Руы қаракесек.

ДК-11. Қуатов Үргенішбай. 1948 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Тоқабай ауылы. Руы жақайым.

ДК-12. Құтманбетов Қангене. 1932 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Жалаңаш ауылы. Руы жаңайым.

ДК-13. Есендіков Жанқозы. 1966 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Жалаңаш ауылы. Руы алтынбай.

ДК-14. Сүлейменұлы Жұбанышбай. 1931 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Ақбай ауылы. Руы қаракесек.

ДК-15. Қаюпов Жайық. 1950 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Ақбай ауылы. Руы шекті – палуан.

ДК-16. Алипов Рахымжан. 1957 ж.т. Қызылорда облысы. Арал ауданы, Аманөткел ауылы. Руы қаракесек. Қазір Қызылорда қаласы тұрғыны.

ДК – 17. Кетебай Дәуірбек. 1956 ж.т. Өзбекстан Тамды ауылында туылған. Руы шөмекей-балқы.

Әдебиет

1. Қартаева Т., Хатран Д., Терекбаева Ж. Қазақстанның аридтік аймақтарында суды шығару құрылғыларының атласы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 326 б.

2. Картаева Т., Бексейтов Ф., Оспанов Е. Су культi. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Қазақ университетi, 2018. – 158 б.
3. Эверсман Э.А. Естественная история Оренбургского края. Вступление в подробную естественную историю Оренбургской губернии, или общий взгляд на край Орунбургский в отношении к произведениям природы. Ч. 1. – Оренбург: Тип. Казанского ун-та, 1840. – 99 с.
4. Пельц В. Очерк Южных Кизыл-кумов. – Самарканд: Типо-литография Т-ва «Б. Газаров и К. Слиянов», 1912. – 65 с.
5. Бабаджанов Р. К вопросу о скотоводческом хозяйстве туркмен Тедженского оазиса в конце XIX – начале XX в. / В книге: Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1975. – С. 220 – 228.
6. Оразов А. О типах скотоводства в Ахале в конце XIX – начале XX в. /В книге: Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1975. – С. 207-220.
7. Қызылорда облысының жер-су атаулары. – Қызылорда, 2011. – 192 б.
8. Залесский П.К. Полный каталог астрономических определений Туркестанского военного округа и прилегающих к нему земель. 1867-1911 г. – Ташкент: Лито-типография В.М. Ильина, 1911. – 55 с.
9. Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Казалинский уезд. – Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1913. – 383 с.
10. Карта прогноза артезианских бассейнов. Состав. У.М. Ахметсафин/ Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві. – Алматы: АНҚазССР, 1961.
11. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс баспасы. 2005. – 824 б.
12. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық энциклопедия. ҚРМОМ. – Алматы, Адам Даму Интеграция, 2017. – 845 б.

Reference

1. Kartaeva T., Hatran D., Terekbaeva Zh. Kazakstannyn ariditik aimaktarynda sudy shygaru kurylgylarynyn atlasy [Atlas of water mining devices in the arid zone of Kazakhstan]. Almaty, Kazak universiteti, 2020. 326 p. [in Kazakh].
2. Kartaeva T., Beksejtov G., Ospanov E. Su kul'ti. Enciklopediyalyk anyktamalyk [The cult of water. Encyclopedic Dictionary]. Almaty, Kazak universiteti, 2018. 158 p. [in Kazakh].
3. Eversman E.A. Estestvennaya istoriya Orenburskogo kraja. Vystuplenie v podrobnuju estestvennuju istoriyu Orenburgskoi gubernii, ili obshhii vzgljad na krai Orenburskii v otnoshenii k proizvedenijam prirody [Natural history of the Orenbursk region. Speech in the detailed natural history of the Orenburg province, or a general view of the Orenburg region in relation to the works of nature]. Ch 1. Orenburg, Tip. Kazanskogo un-ta, 1840. 99 p. [in Russian].
4. Pel'c V. Oчерk Uzhnyh Kizyl-kumov [Sketch of the Southern Kizyl-kums]. Samarkand, Tipolitografija T-va «B.Gazarov i K. Slijanov», 1912. 65 p. [in Russian].
5. Babadzhanov R. K voprosu o skotovodcheskom hoziaystve turkmen Tedzhenskogo oazisa v konce XIX – nachale XX v. [On the question of the cattle-breeding economy of the Turkmen of the Tejen oasis in the late 19th - early 20th centuries]. V knige: Hozjajstvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazahstana [In the book: Economic and cultural traditions of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow, Nauka, 1975. P. 220 – 228. [in Russian].
6. Orazov A. O tipah skotovodstva v Ahale v konce XIX – nachale XX v. [On the types of cattle breeding in Akhal at the end of the 19th - beginning of the 20th century]. V kinge: Hoziaystvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazahstana [In the book: Economic and cultural traditions of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow, Nauka, 1975. P. 207-220. [in Russian].
7. Kyzylorda oblysynyn zher-su ataulary [The name of the settlements of the Kyzylorda regions]. Kyzylorda, 2011. 192 p. [in Kazakh].
8. Zalesskii P.K. Polnyi katalog astronomicheskikh opredelenii Turkestanskogo voennogo okruga i priliegajushhiih k nemu zemel' [A complete catalog of astronomical definitions of the Turkestan Military District and adjacent lands]. 1867-1911 g. Tashkent, Lito-tipografija V.I.Ilina, 1911. 55 p. [in Russian].
9. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju. Syr-Dar'inskaja oblast'. Kazalinskij uезд [Materials on Kyrgyz land use. Syr Darya region. Kazaly district]. Tashkent, Tipo-litografija V.M.II'ina, 1913. 383 p. [in Russian].

10. Karta prognoza artizianskih basseinov [Forecast map of Artisian basins]. Sostav. U.M. Ahmetsafin. In: Batys Kazakstan oblysynyn memlekettik arhivi. Almaty, ANKazSSR, 1961. [in Russian].

11. Kazak tilinin aimaktyk sozdigi. Kurastyrgan G.Galiyev, O.Naqysbekov, Sh.Sarybayev, A.Uderbayev. [Regional dictionary of kazakh language]. Almaty, Arys, 2005. 824 p. [in Kazakh].

12. Kazaktyn etnografiyalyk kategoriylar, ugymdar men ataularynyn dastyrly zhyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 3]. Enciklopediya. Almaty, Adam Damu Integrasiya, 2017. [in Kazakh].

T. Kartaeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)*

Traditional Water Use System in Aral Region (on expeditional materials)

Abstract. An ethnographic expedition on the traditional water use system covered the settlements of Karakum, Sazdy, Shizhaga, Tapa, Zhalanash, Akbay in the Aral Sea region. In these settlements, the traditional system of water use is provided by groundwater sources. Regional ethnographic features of the traditional system of folk knowledge about the groundwater extraction, groundwater storage in wells are preserved in the sandy and desert regions of the Aral Sea. In the Aral Sea region, depending on the local material and soil composition, there are permanent and temporary types of traditional wells. Wells with fortified walls of zhuzgun (dyzgen), heather (kokbut), and stones provided permanent types of wells. Sand wells with unreinforced natural walls and ice pits or ice wells cut over the river in winter are considered temporary wells. Residents of the Aral Sea region have mastered the traditional method of natural drying for a year of zhuzgun or heather, chosen for lining the walls of wells. Stacking the well's walls provides information not only about the traditional system of hydraulic engineering, but also about the unique art of underground construction.

Keywords: Sandy settlements, types of wells, plant fortifications, stone fortifications, artisan waters.

Т. Картаева

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)*

**Традиционная система водопользования в Аральском регионе
(на материалах экспедиции)**

Аннотация. Этнографическая экспедиция по традиционной системе водопользования охватила населенные пункты Каракум, Сазды, Шижага, Тапа, Жаланаши, Акбай в районе Аральского моря. В этих населенных пунктах традиционная система водопользования обеспечивается источниками подземных вод. Региональные этнографические особенности традиционной системы народных знаний о добыче подземных вод, хранение подземных вод в колодцах сохраняются в песчаных и пустынных районах Аральского моря. В регионе Аральского моря, в зависимости от местного материала и состава почвы, существуют типичные и временные типы традиционных колодцев. Типичными для региона были колодцы, стены которых были выложены камнями, укреплены вереском и песчаными растениями (жузгун), растущими в этих местах. Песчаные колодцы с неукрепленными природными стенами и ледяные ямы или ледяные колодцы, вырубленные над рекой зимой, считаются временными колодцами. Жители Приаралья освоили традиционный метод естественной обработки сушки жузгуна или верестка, собранных для облицовки стен колодцев. Выкладка камнями

стен колодцев дает информацию не только о традиционной системе гидротехники, но и об уникальном искусстве подземного строительства.

Ключевые слова: песчаные населенные пункты, типы колодцев, укрепления из растений, укрепления из камня, артезианские воды.

Автор туралы мәлімет:

Қартаева Тәттігүл, тарих ғылымдарының кандидаты, археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Kartaeva Tattigul, Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan

Сведения об авторе:

Қартаева Тәттігүл, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан.

S.Zh. Tazhibayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail:tazhibaeva_szh@enu.kz)*

I.A. Nevskaya

*Institute of Empirical Linguistics, Goethe University Frankfurt, Frankfurt, Germany;
Institute of Philology, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk,
Russian Federation
(E-mail:nevskaya@em.uni-frankfurt.de)*

Sociolinguistic Situation of Turkic Ethnicities Deported to Kazakhstan

Abstract. The article discusses the sociolinguistic situation of the Kazakhstani Turkic communities deported to Kazakhstan in the 1930s and 1940s. Different Turkic ethnicities had been forcibly relocated from their historical places of living to Southern regions of Kazakhstan. The results of the research are based on a sociolinguistic survey and oral interviews that have been conducted in 2013-2018 within the framework of the international project ‘Interaction of languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan’, funded by the Volkswagen Foundation. A free-license online database with the obtained sociolinguistic data was created, allowing filtering the data according to 191 parameters. Special attention is paid to Azeri and Meskhetian Turks belonging to most numerous Turkic ethnic groups living in contemporary Kazakhstan. Azeri people were allowed to return to their historical homeland in the 1960s. The Meskhetian and Hemshilli Turkish communities did not get permission to return to the regions of their historical settlement in Georgia. They found the second homeland in Kazakhstan got integrated into its cultural and socioeconomic life.

Keywords: deported ethnicities, mother tongue, self-identification, Meskhetian Turk, sociolinguistic survey, Assembly of People of Kazakhstan

1. Introduction

Kazakhstan is a multiethnic country with a population belonging to over one hundred ethnicities. It is an independent state with a great language and ethnic diversity, where different ethnic communities live in harmony. One-third of them are representatives of 24 Turkic ethnicities in addition to the titular Kazakh ethnic group.

In the Soviet era, Kazakhstan used to be a meeting point for different ethnicities, who came there because of the following reasons:

- (i) Deportation during the collectivization period in the USSR (in the 1930s);
- (ii) Deportation during the World War II (in the 1940s);
- (iii) Industrialization during the World War II;
- (iv) Virgin Land Campaign during the 1950s and 1960s [1].

The article aims at presenting the data of a sociolinguistic survey conducted in the framework of the International Cooperation Project ‘Interaction of Turkic languages and Cultures in the post-Soviet Kazakhstan’ in 2013-2018. The article pays a special attention to two most numerous ethnic groups deported to Kazakhstan in the 1930s and 1940s and still living there, – the Azeri community and Turkish communities traditionally referred to as Meskhetian Turks.

2. Turkic ethnicities deported to Kazakhstan. General Information

The deportation of the Turkic population from the territories of the Caucasus and Crimea started in the 1930s and had two major waves:

- (i) Collectivization period in the 1930s;
- (ii) World War II period in the 1940s.

2.1 Turkic ethnicities deported to Kazakhstan in 1930s

The main historical event in the period from 1935 to 1937 was creating collective farms and nationalization of private property of wealthy peasants as well as the policy of ethnic cleansings on the borders of the Soviet Union [2]. Among Turkic ethnicities deported to Kazakhstan in that period, there were Azeri people living near to the border to Iran and Armenia, as well as some peoples of the Caucasus, e.g. Kumyk, and Nogay [2].

Massive deportations of the wealthy Azeri population started in 1937 and continued until 1950s [2]. More than 50.000 Azeri people had been forcibly relocated from their historical places of living to the Southern regions of Kazakhstan. According to the Soviet Union First Census of 1926, there were only 46 Azeri representatives in Kazakhstan at that time. In 1937, their number increased to 12.996, and in 1959, 38.362 Azeri were residents of Kazakhstan [3: 44]. The growth of the number of the Kazakhstani Azeri significantly accelerated in the 1930-1950s, as illustrated in Table 1 (see Table 1) presenting the Census data (1926-2009) [3:44].

Table 1. The Soviet Union and Kazakhstan Census data: Azeri population

Census year	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009
Azeri people	46	12.996	38.362	56.166	73.345	90.083	78.325	85.292

In contemporary Kazakhstan, Azeri people are indulged in different spheres of business activities: in agriculture, trade, restaurant, construction business, etc.

2.2 Turkic ethnicities deported in the 1940s

Among Turkic ethnicities deported to Kazakhstan in 1940s, there were Crimean Tatar, Karachay, Balkar, and the so-called Meskhetian Turks.

The **Karachay people** were banished from their homeland. Mass deportation of the Karachay population started on 15 April 1943 and continued until November 14, 1943. The beginning of the deportation was made by order No. 52-6927 on the deportation of 573 families in 1943 [4]. The whole nation was accused of betrayal and cooperation with Nazi German invaders. 62.842 Karachays were forced to move to the Kazakh and Kirghiz Republics [2].

Deportation of the **Crimean Tatar** population began on May 18, 1944, in all regions where Crimean Tatars lived. More than 230.000 people were deported, mostly to Uzbekistan. 4.500 Crimean Tatars were deported to different regions of Kazakhstan: the Almaty, Zhambyl and Eastern Kazakhstan regions. According to surveys conducted by Crimean Tatar activists in the 1960s, more than 109.956 (46.2%) Crimean Tatars of the 238.500 deportees died in the period between July 1, 1944, and January 1, 1947, because of starvation and diseases. In the period from May to November of 1944, 10.105 Crimean Tatar people died of starvation in Uzbekistan. Nearly 30.000 (20%) died in exile during the first year [2].

The **Balkar** population was forcibly deported to Kazakhstan, Kyrgyzstan, and the Omsk region of Russia on March 8, 1944 [2].

On November 14, 1944, the **Meskhetian Turks** were forcefully evicted from Georgia under the pretense of “fortifying strategically vulnerable borders”) [2; 5; 6].

The property confiscated from the deportees was redistributed between state and collective farms, Soviet Communist Party members, and officials. The deportees couldn’t take anything with them. Many died on the way to Kazakhstan. The horror that people confronted with during the deportation

left an indelible mark in the memory of people. While giving us their interviews, the respondents always started their speech with memories about the tragic period of the deportation:

(1) *Ahyska*: birQurtfajudijirler, rekaQur,onunbojunajurdu, ana babaguniaqlamaq, suzlamaq, mallaravluyurdubizim aqhordamallaragluuyurdu [IAN_Ahyska_Taraz_22032015_04] - ‘They say the Qur river, reka (the river)Qur, (we) went along the river, not only my parents were crying, weeping, the cattle were crying, in (our) barn, the cattle were crying’.

(2) *Hemshilli*: o gunvegondoldisrazukiteduler – ‘That day (when) a wagon (was) filled up, (it was) immediately locked up (outside)’.

(3) *Hemshilli*: Demax, elmesindiye birpartfa – tsernujekmekolijdi- sijaxekmek, oniverdiler - ‘So that we would not die, one piece of black bread - black bread was given (to us)’.

When deportees arrived at their new place of living, they faced problems concerning food, clothing, job, fuel, etc. But local population had a lot of sympathy with them understanding the difficult situation of the deported people; they helped them to survive.

(4) *Ahyska*: Allahrazuolsun Qazaqalkunnan, gældux qırıhdærdzndzu yuluburajakigældux [SJT_Ahyska_Merke_270914_2b] - ‘Let Allah bless the Kazakh people, we came here in forty-four’.

Deportees were under strict control. Each deportee had to be registered twice a month at the local authorities. It was forbidden to leave one’s village without permission even for a short time. Everyone who violated the restriction was put to prison or exiled to Siberia for 25 years [6].

The exiled Turkic ethnicities stayed under the special settlement restrictions until 1956. Only in 1960s, the Karachay, Balkar, and Azeri were allowed to return to their historical homeland. A Soviet decree dropped all the charges against the Karachays, Balkars, and Meskhetian Turks. Although in 1967, a Soviet decree withdrew the charges against the Crimean Tatars as well, the Soviet government did nothing to facilitate their resettlement to the Crimea or to make reparations for the lost lives and confiscated property [2]. The Crimean Tatars were not allowed to return to the Crimea until the Perestroika in the middle of 1980s. It became possible only in 1987 [2].

The Meskhetian Turkish ethnic groups (*Ahyska* and *Hemshilli*) are the only ones that have not been mentioned in the list of “rehabilitated” ethnicities who got permission to return to their historical regions of settlement in Georgia [7; 8].

3. International project ‘Interaction of Turkic languages and cultures in the post-Soviet Kazakhstan’

The project ‘Interaction of Turkic Languages and cultures in the post-Soviet Kazakhstan’ was carried out at the Free Berlin University, the Frankfurt University (Germany), the Eurasian University in Nur-Sultan, and the Taraz State University (Kazakhstan). The major purpose of the research was the sociolinguistic situation of non-Kazakh Turkic groups in Kazakhstan.

That was a cross-disciplinary project. It presupposed cooperation and collaboration of linguists with computer science specialists; that cooperation resulted in several electronic databases which were processed and stored on-line on the Homepage of the project (<https://tyurki.weebly.com>), and on the Website of the Max Planck Institute in Nijmegen (Netherlands).

The data we are using here were obtained with the help of a questionnaire that we composed and presented to various Turkic ethnic groups in the framework of the project.

The research project included the following stages:

I. Creation of the sociolinguistic questionnaire for a survey of the situation of the Turkic ethnic groups living in various regions of Kazakhstan.

II. Interviewing during field research trips.

III. Creation of the project website.

IV. Developing and creating the database of sociolinguistic and corpus data.

V. Storing the results of the interviews in the databases on the Internet.

VI. Developing search engines and visualization of the search results.

3.1 Survey

The questionnaire included information on the informants' ethnic identity as defined in the passport and as defined by themselves, their linguistic identity, and acceptance of hybrid identities among other questions.

We presented the questionnaire to representatives of various Turkic groups in Kazakhstan. It was presented to respondents either in Kazakh or Russian [1; 9]. The main goal of the questionnaire was to get sociolinguistic information for further research on Kazakhstani Turkic ethnicities including general information about the historical background, family history, nationality, self-identification, language attitudes, language use; etc. One of the central questions in the questionnaire was the family history [D], present residency [D1], the residency of the parents [D2], reasons for migrating to Kazakhstan [D3, D4, D5]. A fragment of the questionnaire is visualized in Table 2 (see Table 2).

Table 2. Fragments of the questionnaire concerning residency of informants

Сұрақтар Вопросы	Жауаптар Ответы
Д-6 Сіздің отбасыңыз Қазақстанға жер аударылған ба? Ваша семья была депортирована в Казахстан?	
Д-6а Сіздің отбасыңыз Қазақстанға жер аударылған болса, сіздерге арналған жеңілдіктер бар ма? Если Ваша семья была депортирована в Казахстан, то имеет ли Вы льготы?	
Д-6б Сіз компенсация алдыңыз ба? Получали ли Вы компенсацию?	
Д-6в Сіз Қазақстанда тұрып қаласыз ба немесе басқа елге көшіп кетесіз бе? Вы собираетесь остаться в Казахстане или хотите уехать в другую страну?	
Д-6г Сіздің отбасыңызда шетелге көшіп кеткендер бар ма? Есть ли у Вас члены семьи, которые уехали за границу?	
Д-6д Қайда? Куда?	
Д-6е Сіздің ұлтыңыздың кейбір өкілдері неліктен Қазақстаннан көшіп кеткісі келеді деп ойлайсыз? Как Вы думаете, почему некоторые представители Вашей национальности хотят уехать из Казахстана?	
Д-6ж Сіз Қазақстанның басқа қалаларына көшіп көрдіңіз бе? Вы уже переезжали внутри Казахстана?	
Д-6з Қанша рет? Как часто?	
Д-6и Неліктен? Почему?	

All the obtained data are stored in an open-access online databases (see <https://tyurki.weebly.com>) presenting 2.605 interviews.

4. The databank of the processed sociolinguistic data

The answers of the respondents' are recorded in the database (see Picture 1). All the information is stored on the Google Drive server on the homepage of the project [10].

The databank allows for filtering the data using 191 parameters (age, education, occupation, migration history, ethnic identity, language use, language attitudes, etc.) according to the users' needs. The filtered information is visualized in the form of diagrams and tables.

Picture 1. The answers of the respondents in the table form

Отметка времени	Жасыңыз (Сіздің жас)	Қай елдің азаматы болы	Сіз қай этносқа жата	Төлқұжат бойынша / По паспорту	Өзіндік таным бойы	Ұлты / Национально-	Сіздің әкеңіздің / Ваи
17.09.2013 15:20:37	46	Қазақстан	турки	турки хемшиллы	турки хемшиллы	турки	турки хемшиллы
17.09.2013 15:59:51	46	Қазақстан	карачаевцы	карачаевцы	карачаевцы	карачаевцы	карачаевцы
17.09.2013 17:07:50	19	Қазақстан	карачаевцы	карачаевцы	карачаевцы	карачаевцы	карачаевцы
17.09.2013 17:32:55	75	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 10:22:22	19	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:11:31	52	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:34:32	48	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:47:17	73	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:59:08	75	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 12:28:44	33	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 12:40:06	26	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 12:48:56	27	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 13:24:51	28	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 15:24:18	21	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 16:05:36	14	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 18:20:46	55	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 18:41:21	75	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 18:57:32	25	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 19:11:14	40	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
19.09.2013 9:28:11	57	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
19.09.2013 9:37:49	54	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки

4.1 Visualization

Here we present some results of the survey on the topical problems connected with the deported Turkic ethnicities.

Answers to the question: **‘Has your family been deported to Kazakhstan?’**

331 **Azerbaijani** respondents who participated in the questionnaire gave the following answers:

21,3% (71 respondents) – have been deported to Kazakhstan.

35,4% (118) – have not been deported to Kazakhstan.

43,2% (144) – N/A (no answer).

The visualization of the answers of Azeri is in Picture 2 (see Picture 2).

Picture 2. Visualization of the results of the Azeri respondents

Other Turkic ethnicities, who had been forcibly relocated from the historical places of living to Southern regions of Kazakhstan gave the following answers; see Pictures 3, 4, 5, 6 for the visualizations of the answers of Kumyk, Kazarachay, Balkar, Meskhetian Turks.

The answers of Kumyk respondents:

84,6% (11 respondents) – have been deported to Kazakhstan.

7,7% (1) – have not been deported.

7,7% (1) – N/A.

Picture 3. Visualization of the results of the answers of the Kumyk respondents

The answers of Karachay respondents:
43,8% (21 respondents) – have been deported.
27,1% (13) – haven't been deported.
29,2% (14) – N/A.

Picture 4. Visualization of the results of the answers of the Karachay respondents

The answers of Balkar respondents:
65,9% (29 respondents) – have been deported to Kazakhstan.
15,9% (13) – haven't been deported.
18,2% (14) – N/A.

Picture 5. Visualization of the results of the answers of the Balkar respondents

The answers of Meskhetian Turkish respondents:

19,3% (40 respondents) – have been deported.

24,2% (50) – haven't been.

56,5% (117) – N/A.

Picture 6. Visualization of the results of the answers of the Turkish respondents

As it is seen from the diagrams, a considerable number of the respondents were not ready to answer the question about forcible deportation from their historical place of settlement. In addition, younger generations of deported Turkic ethnicities have already been born in Kazakhstan.

5. Sociolinguistic situation of Kazakhstani Azeri and Turkish ethnic groups

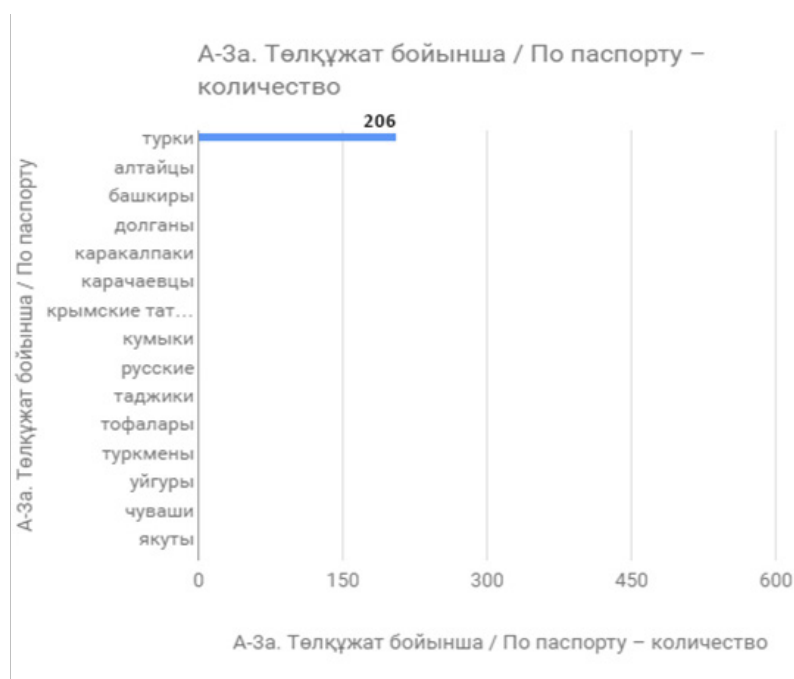
According to the Kazakhstani census (2010), the amount of the population with the Turkish ethnicity as written in the passports is as follows: 1970 – 18.456; 1979 – 25.820; 1989 – 49.475; 1999 – 75.933; 2009 – 97.015 [3:50].

5.1 Azeri and Turks: a mismatch between nationality in the passport and self-identification

In post-Soviet Kazakhstan, all people are free to write down (or leave the field unfilled) their ethnicity in passports. Usually, Kazakhstani citizens want to record their ethnicity. According to their passports, 206 Kazakhstani Turkish interviewees participated in the questionnaire (see Picture 7). 195 people (89,2 %) respondents are citizens of Kazakhstan. Beside them, citizens of Turkey, Russia, Kyrgyzstan, and Uzbekistan living in Kazakhstan at present also participated in the survey. The

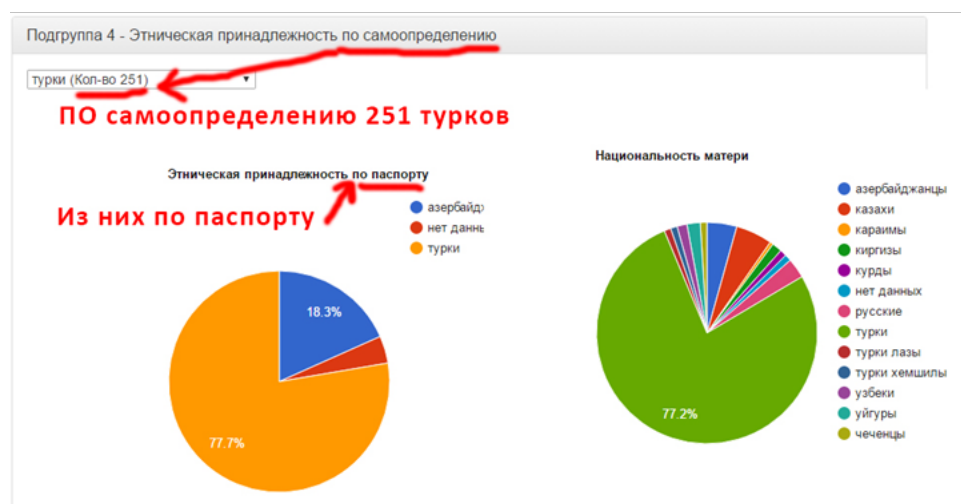
families of 49 respondents (23.8 %) were deported to Kazakhstan in 1944 and 40 (19.4%) respondents' families are citizens of Kazakhstan.

Picture 7. Visualization of the results of the search “Turkish Nationality by passport”

251 respondents self-identified themselves as Turks. Besides, the Kazakhstani Turkish people self-identify themselves as Hemshilli and Meskhetian, 1% each, as well as Karaim, 1 person (0,5%), Uzbek 1 person (0,5%), and Russian person 1 (0,5%) (see Picture 8).

Picture 8. Visualization of the results of the survey “Turkish Nationality by self-identification”

18,3 % among 251 self-identified Turkish are registered in their passports as Azeri. One of the reasons is that Turk people were forcibly recorded in their passports as Azeri in the beginning of the 1920s. This is proved by the story, which was recorded during the field research in 2015:

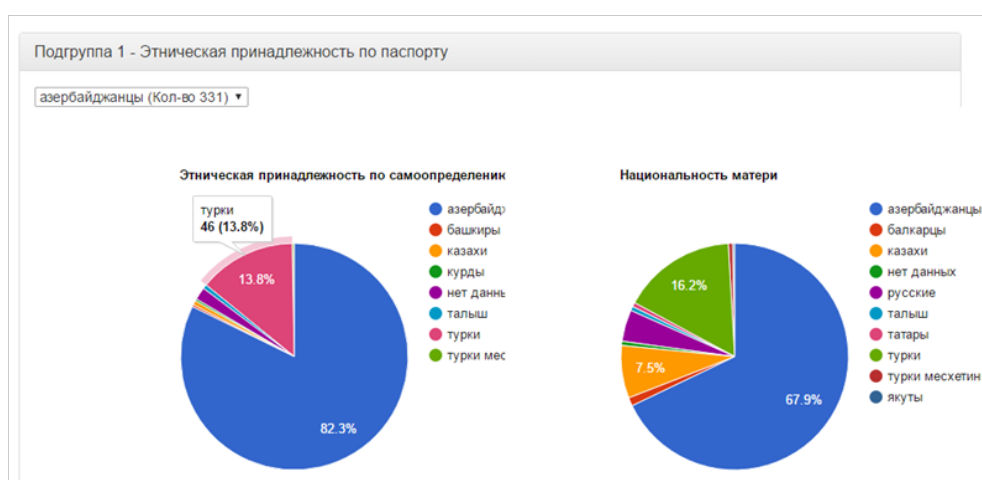
(5) bin doхuzъzyurmawfъncujulde savetekmetleri sonar sovet ёkmetiqurulandubizimTurkm illetini passport verendeavtomatifeskiazerbaydzanyazujuurdiler[IAN_Ahyska_Taraz_22032015_04]

– ‘In 1923 the Soviet government was organized and our Turkish people were automatically registered in the passports as Azeri’.

A comparative analysis of the results of the survey of Azeri respondents who participated in the questionnaire has given interesting results: 46 (13,8%) respondents (among 331 interviewees) self-identified as Turks, while 274 (82,3%) identified themselves as Azeri.

According to the results of the survey, such Turkish respondents do not self-identify themselves as Azeri, they have been only registered in the passports as Azeri (see Picture 9). A mismatch between the ethnicity in the passport and their self-identification can be explained by the fact that the elder generation of the Meskhetian Turks had to change and hide their real ethnicity in order to protect themselves and their family members; firstly, when the border to Turkey was closed in 1920s and, secondly, in the beginning of the World War II.

Picture 9. Visualization of the results of the survey ‘Self-identification of Azeri’

5.2 Languages used by grown-ups in Turkish and Azeri families

Languages that are used in Turkish and Azeri families, are presented in Table 3 (<https://tyurki.weebly.com>).

Table 3. Languages used by grown-ups in Turkish and Azeri families

Language competence	Amount of respondents	use only the mother tongue	use only Russian	use Russian and mother tongue	use Kazakh and Russian	use only Kazakh
Meskhetian Turks	206	128 (62.1%)	13 (6,3%)	17 (8,3%)	5 (2,4%)	1 (0,5%)
Azeri	274	3 (0,9%)	21 (6,3%)	115 (34,5%)	10 (3%)	1 (0,3%)

Our analysis shows that the position of the mother tongue (or traditional language according to W. Fierman [11]) is stronger in Turkish families, while Russian-Azeri bilingualism is spread among grown-ups in Azeri families rather than their mother tongue. Russian is the dominant language among Azeri respondents and is used as a means of communication rather than Kazakh.

Beside the languages mentioned above, Meskhetian Turkish interviewees communicate in the following languages as well:

2 (1,1%) – Russian and Uzbek;

9 (4,4%) – Kazakh and Turkish;

- 11 (5,9%) – Kazakh, Russian and Turkish;
- 1 (0,5%) – only Bashkir;
- 1 (0,5%) – only Kirgiz;
- 20 (9,7%) – N/A.

As for the Azeri, the language of communication in the family, which is used among grown-ups differs from that used by the Turks:

- 71 (21,3%) – use Azeri, Russian and Kazakh;
- 94 (26,1%) – use Azeri, Russian, Kazakh, and other Turkic languages;
- 16(4,8%) – N/A.

The amount of Azeri speakers using Kazakh, Russian, and their mother tongue communicating in the family is 71 (21,3 %), which is much higher than using those languages in Meskhetian Turkish families where it comprises 11 people (5,9%).

5.3 The language used between grown-ups and children

Our analysis of the survey data shows (see Table 4) that Turkish grown-ups (94 respondents), as well as grown-up Azeri people (74), use the mother tongue for communication with their children. The second language, which is preferably used as a means of communication by Azeri grown-ups, is Russian (57 respondents). As for Turkish grown-ups, they give preference to Russian and mother tongue (20 respondents), while Kazakh-Russian bilingualism is not actively used by Meskhetian Turkish interviewees and their children (6 respondent).

Table 5. Language used between grown-ups and children

Language competence	Amount of respondents	use only the mother tongue	useonly Russian	use Russian and mother tongue	use Kazakh, Russian	useonly Kazakh
Turks	206	95 (46,1%)	19 (9,2%)	20 (9,7%)	6 (2,9%)	5 (2,4%)
Azeri	274	74 (22,2%)	45 13,5%)	57 (17,1%)	18 (5,4%)	12 (3,6%)

5.4 The language used by Meskhetian Turk interviewees with other ethnicities in Kazakhstan:

- 41 (19,9%) – use only Russian;
- 79 (38,3%) – Kazakh and Russian;
- 9 (4,4%) – Russian and mother tongue;
- 20 (9,7%) – Kazakh and Russian and Turkish;
- 13 (6,3%) – only Kazakh,

The dominant language for cross-cultural communication of Azerirespondents and other ethnicities in Kazakhstan is Russian. It is used by 115 (34,5%) respondents. 105 (31,5%) respondents speak two languages – Kazakh and Russian, 40 (12%) interviewees use Azeri and Russian, 15 (4,5%) communicate in Kazakh, Russian and Azeri, 9 (2,7%) use only Kazakh as a means of communication.

Our analysis of the survey data shows that the dominant language for cross-cultural communication for Azeri and Meskhetian Turkish respondents is Russian. The status of the Russian language among Azeri respondents is stronger than among Turkish ones, while Turkish interviewees try to keep the status of their native language in the family and their community.

Each of the deported groups has its language and they keep it in strong competition with the dominant Russian and Kazakh languages. A unique language of each ethnicity deported to Kazakhstan is a key component of their identity. However, many of the descendants of the deported people have left Kazakhstan, departing for their historical homelands. The majority of their historical homelands

are in Russia (Karachays, Balkars, Crimean Tatars). Many descendants stay to live as citizens of independent Kazakhstan integrating into its cultural and socioeconomic life (Azeri, Meskhetian Turkish population). The Assembly of People of Kazakhstan supports every ethnicity and their initiatives in keeping the language diversity of the young independent state.

6. Assembly of People of Kazakhstan

The Assembly of People of Kazakhstan was organized in 1995. It is a governmental institution, the main function of which is to support Kazakhstani ethnicities in keeping their language and culture and to facilitate developing a culture of non-conflictual behavior in the heterogeneous society of Kazakhstan. In this context, the work of regional branches of the Assembly in Kazakhstan can play an important role in supporting the languages of the deported peoples. The languages of those ethnic groups with independent homelands are in an especially favorable position as they get support also from their historical places.

The government of Kazakhstan gives all possibilities to ethnic Diasporas to strengthen the position of their native languages and cultures. Ethnic cultural centers function in big and small cities. People have a free access to learning their native languages in ethnocultural centers. The salary of the language instructors (e.g. Karachay, Balkar, Crimean Tatar, Tatar, Bashkir, Chuvash, etc.) is paid from the budget of the Ministry of Education and Science of RK.

Representatives of different ethnicities are free to organize cultural centers and study the native language. During the field research in the Zhambyl and Almaty regions, representatives of the Karachay, Balkar, and Turkish ethnic centers enthusiastically participated in the project and helped to organize the interviews.

In this respect, it is also important to point out the experience of the native language revitalization of the Crimean Tatar ethnocultural center in Almaty. Already the second generation of Crimean Tatars, whose parents and grandparents were deported to Kazakhstan in 1944, had lost their native language. One of the reasons of the language loss is that the adults used Crimean Tatar as a secret language in communication with each other. This was done on purpose, in order to hide the information from children, in case they would be asked questions by the local soviet authorities. The adults insisted that their children should speak Russian at homes and go to schools with Russian language education (*from an interview with Aisha Baikorazova, 72 years old, whose parents had been deported to the Zhambyl region, the Lugovoye station*). In a very short time, Russian became the native language for Crimean Tatars born in Kazakhstan or being deported there at a very small age.

The Crimean Tatars' center was organized in April 2009 in Almaty. Only recently, the Crimean Tatar community started revitalizing their native language, restore their cultural heritage and traditions. Members of the center have found an elderly person, who remembers the native language, consult with her, ask words and compile the vocabulary of everyday language formulas.

They use online resources to contact their relatives, friends, countrymen in the Crimea and look for and order all possible printed language data like magazines, newspapers, dictionaries, etc., organize informal meetings in order to share recipes of national dishes, the experience of embroidery patterns, sing national songs, and learn ethnic dances.

The Assembly of People of Kazakhstan supports all these initiatives and gives all possibilities to Kazakhstani Turkic Diasporas to promote their native language and their cultural heritage, and to preserve their national traditions.

7. Conclusion

The sociolinguistic survey conducted in the framework of the International Cooperation Project "Interaction of Turkic languages and Cultures in the post-Soviet Kazakhstan" has yielded important results to the history of the families, to the role of the native languages in the families of Turkic ethnicities forcibly relocated from their historical places of living to Kazakhstan in the 30s and 40s of the last century. Deported people came across many problems. The languages of the deportees were not used for education and did not receive any state support in the Soviet era. However, in the contemporary period of the independent Kazakhstan the situation has changed. The Assembly

of People of Kazakhstan was organized in Kazakhstan (1995). It supports every ethnicity and their initiatives in keeping the language diversity of the young independent state.

The results of the sociolinguistic survey also vividly show that descendants of deported Turkic communities (Azeri, Meskhetian Turks, Balkar, Karachay, Crimean Tatar) are residents of independent Kazakhstan. They are integrating into its cultural and socio-economic life.

The cultural and linguistic diversity in Kazakhstan has become a factor not of separation and disintegration of society, but, on the contrary, of promoting its enrichment and successful sustainable development. The unique language of every deported to Kazakhstan ethnicity is a key component of their identity and needs conducting special research in the future.

Reference

1. Nevskaya I., Tazhibayeva S. Sociolinguistic situation of Oguz Turks in post-Soviet Kazakhstan In: Oguzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kulturleri. – Ankara, 2015 a. – P. 321-334.
2. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс, 1998. – 414 с.
3. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Насилов Д.М. и др. Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 380 с.
4. Бугай Н.Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии /составление, послесловие Н. Бугай. – М.: Дружба народов, 1992. – 288 с.
5. Бугай Н.Ф. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации. – М.: Изд. дом «РОСС», 1994. – 162 с.
6. Курдаев Т. Книга народной памяти (о турках). – Алматы: Казахстан, 1996. – 103 с.
7. Aydıngün Ayşegül. A deported nationality: The Ahyska Turks, Perceptions // Journal of International Affairs 3:4. – № 7. – 1999. – P. 120-129.
8. Ибрашева Ш. Қазақстандағы Ахыска Түркері. – Алматы, 2014. – 291 с.
9. Nevskaya I., Tazhibayeva S. Turkic Languages of Kazakhstan: Problems and research perspectives. In: Lars Johanson (ed.) Turkic Languages. Volume 16, 2014. Numbers 1/2. – Harrassowitz Verlag. Weisbaden, 2015b. – P. 289-302.
10. Невская И.А., Тажибаева С.Ж., Тусупов Д.А., Бейсеева Ж. Актуальные проблемы казахстанской тюркологии. Международные научные связи. – Материалы IX Дулатовских чтений на тему «Дулати и тюркский мир», посвященных 25-летию Независимости Казахстана. – 5-6 мая, 2016. – Тараз, 2016. – С. 339-347.
11. Fierman W. Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. The Russian Review, 2006. P. 65, 98-116. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9434.2005.00388.x>
12. Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане// <https://tyurki.weebly.com>
13. Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане// <https://tyurki.weebly.com/1056107710791091108311001090107210901099.html>

Reference

1. Nevskaya I., Tazhibayeva S. Sociolinguistic situation of Oguz Turks in post-Soviet Kazakhstan. In: Oguzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kulturleri. Ankara, 2015a. P. 321-334.
2. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremja i sud'by [The deported nations to Kazakhstan: time and fates]. Almaty, Arys, 1998. 414 p. [in Russian].
3. Suleimenova E.D. Šajmerdenova, N.Ž., Nasilov D.M.. Tyurkskie yazyki i etnosy: etnoyazykovye i etnodemograficheskie processy [Turkic languages and ethnicities: ethnolinguistic and ethnodemographic processes]. Almaty, Qazaq Universiteti, 2015. 380 p. [in Russian].
4. Bugay N. Iosif Stalin – Lavrentij Berii: «Ix nado deportirovat'»: dokumenty, fakty, kommentarii [Iosif Stalin to Lavrentij Berijay “They must be deported”; documents, facts, comments]. Moscow, Druzhiba Narodov, 1992. 288 p. [in Russian].
5. Bugay N. Turki iz Mesxetii: dolgij put k rehabilitacii [Turks from Meskhetijay: a long way to rehabilitation]. Moscow, “ROSS” Published house, 1994. 162 p. [in Russian].
6. Kurdayev T. Kniga Narodnoj Pamyati (o turkax) [Book of People’s memory (about Turks)]. Almaty, Kazakhstan, 1996. 103 p. [in Russian].

7. Aydingün Ayşegül. A deported nationality: The Ahyska Turks, Perceptions. In: Journal of International Affairs 3:4. (7) 1999, P. 120-129.
8. Ibrasheva Sh. Qazaqstandagy Ahyska Türkteri. [Kazakhstani Ahyska Turks]. Almaty, 2014. 291 p. [in Kazakh].
9. Nevskaya I., Tazhibayeva S. Turkic Languages of Kazakhstan: Problems and research perspectives. In: Lars Johanson (ed.) Turkic Languages. Volume 16, 2014. Numbers 1/2. Harrassowitz Verlag. Weisbaden, 2015b. P. 289-302.
10. Nevskaya I., Tazhibayeva S., Tussupov D., Beisyeva J. (2016) Aktualnye problemy Kazahstanskoj Tyurkologii. Mezhdisciplinarnye nauchnye svyazi [Topical problems of Kazakhstani Turkology. International collaboration]. In: Materialy IX Dulatovskie chteniya na temu "Dulati i tyurkskiy mir", posvyashchennoj-25-letiyu Nezavisimosti RK [Materials of the IX Dulatov readings on theme "Dulati and Turkic world", dedicated to 25th anniversary of Independence of Kazakhstan]. Taraz, 2016, 5-6 May. P. 339-347. [in Russian].
11. Fierman, W. Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. In: The Russian Review. 2016. P. 65, 98-116. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9434.2005.00388.x>.
12. Vzaimodeystviye tyurkskih yazykov i kultur v postsovetskom Kazahstane [Interaction of Turkic languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan]. In: <https://tyurki.weebly.com>
13. Vzaimodeystviye tyurkskih yazykov i kultur v postsovetskom Kazahstane [Interaction of Turkic languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan]. In: <https://tyurki.weebly.com/1056107710791091108311001090107210901099.html>

С.Ж. Тәжібаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail:tazhibaeva_szh@enu.kz)*

И.А. Невская

*Й.В. Гете атындағы Франкфурт университеті, Майндағы Франкфурт, ГФР;
Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімі Филология институты, Новосибирск, РФ
(E-mail:nevskaya@em.uni-frankfurt.de)*

Қазақстанға жер аударылған түркі халықтарына қатысты әлеуметтік зерттеулер

Аннотация. Мақалада 1930 және 1940-жылдары Қазақстанға жер аударылған түркі этникалық топтарына қатысты жүргізілген әлеуметтік-лингвистикалық зерттеу нәтижелері берілген. Әсіресе, Қазақстанға жер аударылған ірі түркі этникалық топтарының арасында ғылыми әдебиетте месхет түріктері деген атаумен танымал ахыска түріктері мен әзербайжан ұлты өкілдерінің әлеуметтік-лингвистикалық жағдайын анықтауға ерекше назар аударылды. 1960 жылдары көптеген түркі халықтары өз отандарына оралу мүмкіндігіне ие болды. Әзербайжан халқы да тарихи отанына оралуға рұқсат алды. Тек месхет түріктері депортацияланған халықтардың ішіндегі ақталған этникалық топтардың тізіміне енбей қалғандықтан, Грузиядағы өз тарихи отандарына орала алмады. Зерттеу нәтижелері 2013-2018 жылдар аралығындағы «Посткеңестік Қазақстандағы түркі халықтарының тілі мен мәдениетінің ықпалдастығы» халықаралық жобасы аясында жүргізілген сауалнама барысында алынған әлеуметтік-лингвистикалық мәліметтерге негізделген. Ғылыми жоба «Volkswagen» (Германия) қорының гранттық қолдауы арқылы жүзеге асырылды. Сауалнама нәтижелерінің деректер қоры 191 параметр негізінде өңделді және сәйкестендірілді. Барлық мүдделі тұлғалар үшін ашық және қолжетімді болғандықтан, деректер қоры айрықша маңызға ие.

Кілт сөздер: жер аударылған этностар, түркі этностары, ана тілі, өзін-өзі сәйкестендіру, месхет түріктері, әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама, Қазақстан халқы ассамблеясы.

С.Ж. Тажибаева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail:tazhibaeva_szh@enu.kz)*

И.А. Невская

*Франкфуртский университет им. Й.В. Гете, Франкфурт-на-Майне, ФРГ
Институт филологии СО РАН, Новосибирск, РФ
(E-mail:nevskaya@em.uni-frankfurt.de)*

Социологические исследования тюркских этносов, депортированных в Казахстан

Аннотация. В статье представлены результаты социолингвистического исследования, касающиеся тюркских этносов, депортированных в Казахстан в 1930-е и 1940-е годы. Особое внимание уделено социолингвистической ситуации многочисленных тюркских этносов, депортированных в Казахстан: азербайджанцам и туркам (ахыска, хемшиллы), известным в научной литературе как месхетинские турки. В 1960-е годы многие тюркские этносы были реабилитированы и получили разрешение на выезд. Азербайджанское население было в числе этносов, получивших разрешение выезда на историческую родину. Что же касается месхетинских турок, то это единственный из депортированных народов, который не оказался в списке реабилитированных этносов. Они не смогли вернуться на свою историческую родину в Грузии. Результаты исследования основываются на социолингвистических данных, полученных в ходе проведения анкетирования в рамках международного проекта «Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане» в период с 2013-2018 гг. Научный проект выполнялся при грантовой поддержке фонда «Volkswagen» (Германия). Результаты анкетирования обрабатываются и синхронизируются в базе данных на основе 191 параметра. Особая значимость базы данных состоит в том, что она является открытой и доступной для всех заинтересованных лиц.

Ключевые слова: депортированные этносы, тюркские этносы, родной язык, самоидентификация, месхетинские турки, социолингвистическое анкетирование, Ассамблея народа Казахстана.

Information about authors:

Tazhibayeva Saule Zhaksylykbayevna, corresponding author, Professor of Department of Translation Theory and Practice of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev Str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Nevskaya Irina Anatolievna, Doctor of Philological Sciences, Professor at the Institute of Empirical Linguistics, Goethe University, Chief researcher at the Institute of Philology, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Novosibirsk, Russian Federation), Theodor-W.-Adorno Platz str.,1, Frankfurt am Main, Germany.

Авторлар туралы мәлімет:

Тәжібаева Сәуле Жақсылықбайқызы, корреспонденция үшін автор, филология ғылымдарының докторы, филология факультеті аударма теориясы және практикасы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Невская Ирина Анатольевна, филология ғылымдарының докторы, Й.Гёте атындағы Франкфурт университетінің эмпирикалық зерттеу институтының профессоры, Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімі Филология институтының бас ғылыми қызметкері (Новосибирск, РФ), Теодор-В.-Адорно көшесі, 1, Майндағы Франкфурт, ГФР.

Сведения об авторах:

Тажобаева Сауле Жаксылықбаевна, автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики перевода филологического факультета, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Невская Ирина Анатольевна, доктор филологических наук, профессор Института эмпирических исследований Франкфуртского университета им. Й. Гёте, главный научный сотрудник Института филологии СО РАН (Новосибирск, РФ), ул.Теодор-В.-Адорно, 1, Франкфурт-на-Майне, ФРГ.

С.Ш. Тахан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Нур-Султан, Республика Казахстан

(E-mail: takhan@mail.ru)

**Проблема изображения нового типа национального характера
в романе М. Магауина «Сары қазақ»**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы проявления национального типа сознания в художественном характере главного героя романа М. Магауина «Сары қазақ». Определение новизны типа положительного героя тесно связывается с отражением в его образе философии истории казахского народа. Автор романа через характеросложение репрезентирует в реальном социальном пространстве современности процесс восстановления разорванных духовных связей казахского народа с культурно-историческими традициями прошлых веков. Национальный характер раскрывается не только в изображаемых конфликтах, но и с обязательным условием соотнесения поступков и мыслей персонажа с реалиями и феноменами национально-народного, общественного бытия в большом историческом времени. Всем строем сюжетно-композиционной организации романа писатель уверенно доказывает закономерность представленной диалектики художественного характера вымышленной исторической личности, убеждает, что изображенное возможно, могло быть, и тем самым совмещает свой эстетический идеал с историческими задачами, стоящими перед казахстанским обществом сегодня.

Ключевые слова: художественный характер, национальный тип, историзм, сюжет.

Введение

Изучение литературного произведения – это выявление и описание «художественной модели мира», предложенной его автором [1, с. 362]. Содержательную основу этой модели скрепляет образность, придающая художественному миру произведения литературы статус эстетического целого. Анализ образной структуры произведения равнозначен размышлению о его художественном содержании, являющемся основой формы как целого [2, с. 149]. Эстетическое качество произведения, его аксиология напрямую зависят от степени художественности повествования о мире и человеке в нем. Художественный образ человека – художественный характер занимает в иерархии литературно-художественных образов главенствующее положение. В типологии художественных образов в литературе образ человека вызывает непреходящий и особый интерес, обусловленный сложными формами его проявления в пространстве повествования. Специального внимания заслуживает проблема национального выражения человека в литературном произведении, воплощения изобразительно-выразительными средствами языка национального типа сознания в художественном характере. Тип национального характера, представленный в талантливом произведении, во многом отражает не только духовно-нравственное и интеллектуальное состояние нации в актуальном времени его создания, но и свидетельствует об особенностях эволюции творческой психологии автора. Рождение образа главного героя романа М. Магауина «Сары қазақ» (1991) [3] во многом связано именно с кардинальным изменением общественно-эстетических ориентиров в казахском обществе, обусловленном событиями, предшествовавшими провозглашению государственной независимости Казахстана. За два десятилетия до этого знакового политического события общенационального значения в общественной и культурной жизни

Казахстана стали постепенно развиваться события, существенно повлиявшие на психологию творчества казахских писателей, вызвав такую ее эволюцию, когда субъект творчества снова актуализирует в своем опыте художественных исканий момент преемственности с национальной образно-поэтической и письменно-литературной традицией изображения человека, чтобы придать новый смысл понятию новаторства в национальной литературе. Новаторство М. Магауина проявилось в том, что во всех его художественных произведениях, начиная с семидесятых годов XX века, наблюдается углубленная историзация художественного сознания, проявляющаяся в стремлении раскрывать характеры своих героев не только в изображаемых конфликтах, но и с обязательным условием соотнесения их поступков и мыслей с реалиями и феноменами национально-народного, общественного бытия в большом историческом времени. Каждое художественное проявление национального характера у Магауина несет в себе отсвет философии истории народа, и это касается не только персонажей произведений на исторические темы (исторический роман-диалогия «Аласапыран», 1980-1982) [4], но и героев романа («Голубое марево», 1976) [5], повестей и рассказов на темы современности. Уникальное сопряжение истории и современности можно видеть в диалектике художественного характера главного героя романа «Сары казак» Стамбека Даулеткельдиева.

Новизна типологических особенностей национально выраженного художественного образа в романе заключается в авторском стремлении особо акцентировать внимание на факторах субъективного бытия человека, которые помогают ему остаться самим собой в самых сложных исторических обстоятельствах и обрести смысл своей жизни в погружении в пласты национальной культуры и слиянии усилий воли с ее традиционными ценностными установками. Новый тип национального характера – образ Стамбека Даулеткельдиева явлен как литературный феномен, репрезентирующий в реальном социальном пространстве современности процесс восстановления разорванных духовных связей казахского народа с культурно-историческими традициями прошлых веков.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования является текст романа М. Магауина «Сары казак», в котором выявляются и систематизируются смысловые доминанты, связанные с выявлением национальной составляющей характера главного героя, в единстве анализа сюжета, речевого и образного слоев данного художественного произведения. Методологической основой исследования являются научные работы казахстанских литературоведов С. Кирабаева [6, 7] и Р. Нургали [8, 9], в которых проблема типологии национальных характеров находит свое разностороннее освещение. При решении поставленных задач предполагается опора на историко-функциональный метод, обеспечивающий последовательность в понимании феноменов национальной литературы, которую мы рассматриваем как часть мировой литературы. Направленное действие художественной системы романа М. Магауина «Сары казак» проявляется в сильном воздействии его образов на современных читателей, литературные симпатии и вкусы которых на современном этапе развития национального искусства художественного слова сильно изменились. Историко-функциональный подход предполагает изучение жизнеспособных литературных произведений, продолжительно влияющих на читательскую аудиторию [10]. Также для предпринятого исследования особенностей образа национальной личности в произведении казахской литературы использован аксиологический подход в литературоведении, продемонстрированный в трудах М.М. Бахтина [1], В.Е. Хализева, [2], Х.Р. Яусса [11] и К.К. Султанова [12].

Степень изученности темы

Исследование творчества Магауина является одной из заметных страниц казахского литературоведения. Видный казахский литературовед Н. Габдуллин в начале восьмидесятых

годов прошлого века в своей книге «Уақыт сыры» [13, с. 27-33] проанализировал повести и рассказы Магауина, написанные в предшествующем десятилетии, и подвел своеобразные научные итоги дискуссий о своеобразии творческих открытий писателя. Ученый отметил его тематическую ориентированность на изображение образов казахов, творческих личностей, кюйши, писателей, композиторов, ученых, простых тружеников-современников с тонким поэтическим настроем души. Как полагал исследователь, внимание Магауина к самобытным характерам своих героев обусловлено его стремлением способствовать возрождению лучших традиций казахской культуры прошлого, желанием показать глубинное стремление современников к истинной духовности и целостности мировоззрения, достижимой только на путях возвращения к своей национальной ментальности. Н. Габдуллин особо подчеркивал мастерство Магауина в раскрытии художественных характеров в единстве причинно-следственных связей, умение глубоко проникать во внутренний мир персонажа, тонко инструментируя его разнополюсные переживания.

В контексте социальной актуальности раскрытия самобытной ментальности казахского народа, что неизбежно влекло за собой стремление казахской творческой интеллигенции способствовать в своих произведениях восстановлению утраченной исторической памяти, критики литературоведы рассматривали и следующий исторический роман-диологию Магауина – «Аласапыран». Литературоведы заговорили о внутренней закономерности обращения Магауина к жанру исторического романа, в дальнейшем уточняя и углубляя наблюдения в этом направлении научных исследований [14, 15, 16, 17, 18, 19]. В предшествующих его произведениях на темы духовно-нравственных исканий современника верно обращалось внимание на историзм социально-нравственных аспектов характера [20, с. 141-142]. Исторический персонаж – главный герой романической дилогии «Аласапыран» Магауина Ораз-Мухамед – реально существовавшая историческая личность, потомок чингизидов, провозглашенный в 1600 году русским царем Борисом Годуновым Касимовским ханом. Писатель создает убедительный художественный характер Ораза-Мухамеда, в котором автором предлагается концепция национальной личности, репрезентирующей глубинные коды казахской истории в единстве ее героических и трагических составляющих. Эта авторская концепция характера является авторской формой размышления о путях развития современного казахского общества. Перипетии сознания героя дают достаточно верное представление о переживании человеком, обществом в целом, своего прошлого, настоящего и будущего. Казахская историческая романистика последних десятилетий XX века, в первом ряду которой стоит роман «Аласапыран», меняет соотношение прошлого с современностью в литературе. Верный вывод в этом плане сделан литературоведом Ш. Елеукуновым: «Так называемая «вышка» современности открыла глаза на то, что ранее затуманивалось и чем пренебрегали» [21, с.126]. Образ Ораза-Мухамеда в «Аласапыране» является абрисом нового национального типа в творчестве Магауина, и в этом контексте заслуживают внимания размышления и литературного критика С. Хасана о генеалогии главного героя романа «Сары қазақ» [22]. Критик полагает, что собирательный образ Стамбека Даулеткельдиева воспринимается как продукт эпохи упадка колониальной системы, последовавшей после времени Ораза-Мухамеда. Одним этим романом автор сумел раскрыть и показать доселе глубоко скрытые тайны колониального управления, длившегося целую вечность. Роман для Магауина стал логическим продолжением его творческого замысла показать жизнь казахского народа «после Ораза-Мухамеда» [22]. С. Хасан не акцентирует внимание на внутренней художественной логике развития характера главного героя, преимущественно размышляя о роли романа «Сары қазақ» в общей творческой эволюции писателя. Интересны выводы критика Е. Еркина о жанровой природе романа «Сары қазақ» [23]. Автор статьи в определении жанра опирается на аналогии в сюжетной структуре романа и философском наполнении размышлений главного персонажа с сюжетно-смысловым строем классических утопических сочинений европейских мыслителей от Платона до Томаса

Мора. Он приходит к выводу о том, что мир идиллических патриархальных отношений, обретенный и защищаемый Стамбеком Даулеткельдиевым, – это утопия, а окружающий его степную ойкумену советский мир – антиутопия [23]. Вместе с тем, в статье Е. Еркина вопрос типологии художественного характера, его внутренних взаимосвязей с идейно-художественной концепцией автора в романе не ставится и не решается. Разные исследовательские аспекты творческой лаборатории автора, художественно-эстетических достоинств, социологии и рецепции произведений Магауина нашли свое отражение в ряде статей и научных очерков [24, 25, 26], но вместе с тем следует сказать, что специального изучения проблем, связанных с типологией национального характера в произведениях Магауина, на сегодняшний день в казахском литературоведении нет. Обращает на себя внимание отсутствие отдельных научных работ, рассматривающих собственно проблематику романа «Сары казак», в том числе типологию характера главного героя этого произведения. В нашем исследовании мы поставили целью восполнить этот пробел и рассмотреть главные аспекты изображения национального характера в романе М. Магауина «Сары казак».

Анализ

Хронотоп романа Мухтара Магауина «Сары казак» складывается из значимых событий жизни казахского и русского народов конца XIX – первой трети XX веков, переживаемых неординарной личностью, сформированной в русском национальном космосе, но силой обстоятельств перемещенной в казахскую среду, существенно повлиявшую на нравственно-этическое содержание сознания героя. Пращуры главного героя, в начале романа носившего имя Станислава Юрьевича В., впоследствии ставшего Стамбеком Даулеткельдиевым, были казахами, добровольно принявшими русское подданство и обрусевшими. Род Станислава Юрьевича – Стамбека Даулеткельдиева в течение нескольких столетий честно и преданно служил русскому трону.

К середине XIX века в правящем дворянском классе России наметился внутренний идейный раскол, и значительная его часть изменила традиции верноподданничества, заразилась скепсисом в отношении возможности царизма обустроить Россию. Попытки многих русских помещиков самостоятельно проводить социально-экономические реформы в своих имениях не увенчались успехом. Барские нововведения вызвали у крестьян только неприязнь и молчаливое сопротивление, что окончательно подорвало веру части молодой поросли русских дворян в эволюционный путь развития России. Воздух эпохи, пропитанный нигилизмом, насытил перманентный процесс революционного брожения в обществе идеями террора и насилия, которые в конце XIX – начале XX веков стали воплощаться в жизнь по всей Российской империи.

Одним из тех, кто порвал с дворянским окружением и выбрал путь индивидуального террора против властей предрержащих, стал студент юридического факультета Санкт-Петербургского университета Станислав Юрьевич В., будущий Стамбек Даулеткельдиев. Очень характерно для молодого героя романа то, что он начал свою кровопролитную личную борьбу с отдельными представителями репрессивного аппарата царизма по велению совести, а не по плану руководителей какой-либо заговорщической организации. С самого начала повествования Станислав Юрьевич предстает перед читателем человеком до предела искренним с самим собой, от природы наделенным чувствами справедливости и доброты.

По изначально заданной логике художественного характера Станислав Юрьевич не мог долго оставаться в тенетах безнравственного революционного учения. Временное признание главным героем власти над собой умозрительной идеи тотального очищения общества от скверны прошлого подвело его к грани нравственной деградации. Руководствуясь императивами идеи классовой борьбы в социальной практике, он неизбежно стал терять человеческий облик.

Осужденный за революционную деятельность и отправленный по этапу в Сибирь, герой нашел возможность вырваться из рук конвоиров и бежать в казахские степи. Так он оказался среди казахов в степном ауле начала XX века, и это событие положило начало сложному процессу обретения Станиславом Юрьевичем нового мировоззрения. Первые опыты знакомства героя с казахским окружением обнаруживают в нем сильную внутреннюю зависимость от устоявшихся стереотипов восприятия средним русским человеком того времени быта и нравов нерусских народов, и вопреки своему революционному нигилизму по отношению к официальной великорусской идеологии, Станислав Юрьевич в своей высокомерной оценке форм социальной и культурной организации жизни казахского аула как примитивных совпадает с колониальными критериями царской администрации.

Герой со смешанным чувством жалости и презрения относится к жителям приютившего его аула. Благодарность за спасение не мешает персонажу подозревать спасителей в худших намерениях, более того, он оказывается в оппозиции к основам бытия казахского народа, и его критические мысли парадоксально смыкаются с расовыми фетишами русского великодержавного сознания. Он усматривает несправедливость в том, что полудикие казахи на громадных просторах продолжают жить по своим законам.

Перелом в сознании Станислава Юрьевича наступил тогда, когда за ним пришли казаки, чтобы забить его в колодки и отправить снова по этапу как государственного преступника, а целый аул казахов рискует жизнями, чтобы выполнить человеческий долг, как они понимают, – отвести беду от гостя. Потрясение у героя вызвало, прежде всего, то, что казахи напомнили герою, недавно с легкостью отправлявшему людей на тот свет, о существовании меры ответственности каждого за жизнь другого, о важности для человека чувства сопричастности в преодолении страданий и горя другим человеком.

Сильное душевное переживание Станислава Юрьевича приводит к трансформации его личности, герой встает на путь обретения новой философии истории. Обрести эту философию дано только тем, кто смог преодолеть барьер монистической интерпретации в духе национальной исключительности, когда любование яркими эпизодами и сильными личностями в прошлом своего народа притупляет внимание к глобальным тенденциям общечеловеческого развития, в которых угадывается обратное ожидаемому с позиции национальной гордости прогрессу замедление в развитии родного этноса.

В герое заговорила кровь степных кочевников, когда он увидел последствия гнета России над казахами. Обращая взоры на средневековую историю Орды периода ее мощи, он испытывает некое озарение. Обобщение настроений бесприютности и пессимизма, которое он наблюдал у русской молодежи, будучи не самым последним среди ее активных возбудителей революционной смуты, накладывается им на кривую взлетов и падений этносов, и выходит формула переменности состояний народов в их движении во времени как непреложного закона сохранения цивилизации.

Персонаж начинает видеть в поляризации агрессивной энергии русского общества в лице революционеров стремление законсервировать имперские позиции. За шелухой идей интернационализма он прозревает намерение европейцев увековечить господствующую роль в решении общемировых дел. При всей возвышенности целей назревающей революции для героя теперь очевидно пренебрежение ее вдохновителей естественными интересами неевропейских народов. Но логика истории такова, что в проявлении вкуса к свободе у народов разного цвета кожи и выражается в обогащенном виде общечеловеческий нравственный закон. В основе гуманного отношения казахов к беглому русскому революционеру общечеловеческая истина, что все люди – дети одной матери, но сколько нюансов в эту ситуацию привносит то, что кочевники с открытым сердцем приняли его в новую семью, оставив при этом за ним право свободного выбора: оставаться или вернуться во враждебную им среду. Станислав Юрьевич приходит к убеждению, что Иисус Христос принес людям свое учение с ясным осознанием

того, что оно во всей мудрости будет раскрываться и пополняться в исторических переменах тысячелетий, и нет никаких оснований думать, что какие-то избранные расовые образования будут принуждать остальное человечество к равнению на их мораль. К герою приходит понимание того, что освобождение простого человека от жестокости и несправедливости жизни будет осуществляться не на путях утверждения новой государственности на развалинах Российской империи, а воплощаться через национально-освободительное движение.

Первая мировая война сдула последний налет экзотики с наблюдаемых героем картин быта и нравов казахов. Он незаметно для себя стал вписываться в лоно другой жизни, и она открылась персонажу с таких сторон, что бесспорность ее ценностных ориентаций стала для него аксиомой. Герой добровольно отказывается называться Станиславом Юрьевичем В., принимает другое имя – Стамбек, считает теперь за честь и святую свою обязанность защищать интересы рода, сыном вождя которого объявлен. Иначе для него и не может быть. Воспользовавшись войной, вельможные слуги царизма перешли к крайним формам притеснения народа, который нашел свои достаточно разумные пути интеграции с окружающей его живой и неживой природой, построил свободное общество на основе абсолютной ценности человеческой жизни. В этом обществе царят патриархально-упрощенные отношения между его членами, замкнутое бытовое и духовное пространство рода затрудняет степняку возможность осознать всю сложность и драматичность социально-исторического положения казахской нации в новых исторических условиях, поэтому Станислав-Стамбек с сожалением отмечает, что участие молодых казахов на тыловых работах в годы Первой мировой войны было бы ценно для воспитания социальных чувств и кристаллизации национального самосознания, однако в основных своих контурах это все-таки прообраз той системы человеческих отношений, которая абсолютно ориентирована на достижение блага и счастья каждой отдельной личности.

У святыни всех казахов – Улытауских гор – Стамбек причастился к истокам веры и мужества новообретенного народа. Величественные воспоминания соплеменников о деяниях ханов и батыров всколыхнули пласты его подсознания, и он узрел знак судьбы в том, что оказался у мавзолея своего прямого предка – батыра Едиге в то время, когда его степные братья по крови с оружием в руках защищают свое право на существование, отказавшись подчиниться июньскому указу русского царя от 1916 года о призыве на тыловые работы в чужой для казахов войне.

Автор романа с симпатией представляет перед взором читателей немало картин патриархальной жизни казахов до революции, и в этом он не одинок среди современных казахских писателей. В романах и повестях Абиша Кекильбаева [27], Ануара Алимжанова [28], Оралхана Бокеева [29], Сакена Жунусова [30], Кабдеша Жумадилова [31] в контексте динамических проявлений художественного характера исторической личности или современника часто в ключе положительной оценочности возникают мотивы казахской патриархальности. Художники казахского слова в этом случае единодушно исходят из общего понимания взаимообусловленности привязанности к национальным традициям с крепостью нравственно-этических устоев. Патриархальность признается изначальной средой трансформации общечеловеческих нравственных законов в национальных космосах, и современный интерес к ее канонам есть, безусловно, признак гуманизации общества.

Пафос истинного гуманизма звучит в переживаниях Стамбека Даулеткельдиева при виде наступающего развала аульного быта казахов под натиском революционных событий в России. Он начинает глубоко осознавать всю глубину приближающейся катастрофы для нации, теряющей свои связи с духовными основами (верованиями, языком, уникальной культурой), неразрывно связанными с аульной почвой.

Октябрьская революция стала поворотным пунктом в духовной эволюции героя. Обман, террор, лицемерие отрезвляют героя настолько, что он с сочувствием воспринимает вести о героическом походе добровольческой армии Корнилова и мечтает, на какой-то момент снова почувствовав себя носителем русской дворянской чести, как о счастье состоять в рядах

Добармии. В эти мгновения «погружения» в прошлую жизнь в герое усиливаются угрызения совести от того, что кипучая энергия его молодости была вложена в страшное дело разнуздывания диких разрушительных инстинктов темной массы русских людей. Динамика дистанцирования Стамбека от Станислава Юрьевича В. принимает стремительный характер, в сфере сознания героя наблюдается очевидное раздвоение сознания, ранее не характерное психологическому облику персонажа. В его размышлениях все чаще звучит обвинение в адрес революционеров – организаторов смуты, разворошивших до основания весь прежний уклад жизни. Возникает раскаяние в том, что некогда и ему довелось сеять семена розни в обществе. Герой становится в идейную оппозицию к тем, кто развил идейные традиции русской революционной демократии до масштабов коренной перестройки общества, в котором право на жизнь потеряли целые его слои. После многих вынужденных опасных перекочевок в годы гражданской войны аул Стамбека вернулся в родные края, и казалось, жизнь вошла в свое прежнее русло.

Достаток и довольствие целого рода стали вознаграждением трудовых усилий байской семьи Даулеткельдиевых, но утвердившаяся советская власть стала добиваться такого «равенства», что бездельники и неспособные к работе люди были привлечены к хозяйствованию, и по их скудоумию очень скоро в обширной казахской степи, всегда богатой скотом, начался голод. То, что происходило в годы конфискации, герой отождествляет с адом. Чтобы спасти сородичей от голодной смерти, Стамбек принимает решение – бежать всем аулом от конфискации.

Начинается тернистый путь врага советской власти, приведший к полному отщепенству и добровольному одиночеству в пустыне. Соучастию во вселенском преступлении против человечности, каковым является установление советской власти, герой предпочитает разрыв социальных связей. Но вне человеческого сообщества оставаться до конца жизни ему не дано.

В годы Великой Отечественной войны сбившийся с курса самолет с геологами совершил вынужденную посадку у зимовки героя, и это новое столкновение с построенным социалистическим обществом заканчивается трагически – расстрелом. В этом факте герой тоже находит поучительный смысл. Несгибаемая воля в беспощадной борьбе с новой властью все-таки ослабла, он отпустил с миром нежданных гостей, и это проявление человечности привело к печальному финалу.

После Стамбека остался его дневник, размышления, навеянные чтением «Краткого курса истории ВКП(б)» И.В. Сталина. Названный «антикурсом», дневник разворачивает перед нами всю драму настоящего человека, способного самостоятельно осуществлять свой исторический выбор. И основное резюме его размышлений-исповеди, составляющих содержание и дневника, и романа, – нет такого курса в историческом движении, который бы смог потом служить оправданием его приверженцам в их пренебрежении чужими жизнями и попрании норм общечеловеческой морали.

Реального прототипа Стамбека Даулеткельдиева не существует. Роман Мухтара Магауина «Сары қазақ» – историческая «фантазия». Однако за романтическими условностями сюжета и характера главного героя мы видим успешный опыт писателя в укрупнении современных социальных и нравственных проблем посредством выстраивания художественно-исторического дискурса.

Полученные результаты

Типологическая особенность образа Стамбека Даулеткельдиева тесно связана с авторской творческой задачей представить в романе живой процесс реставрации во многом потерянных современными казахами связей с традиционной национальной культурой прошлых веков. Прослеживается генетическая связь образа главного героя романа «Сары қазақ» с образом Ораза-Мухамеда из предшествовавшего исторического романа-дилогии Магауина «Аласапыран». Историзм социально-нравственных аспектов характера Стамбека Даулеткельдиева восходит к

легендарному облику чингизида Ораза-Мухамеда, приглашенному на государственную службу Борисом Годуновым в далеком XVII веке и оставившим свой героический след в истории России. Ораз-Мухамед стал частью русской элиты своего времени, но сохранил в себе национальный код казахов, который во многом способствовал его возвеличению в инокультурной среде. Потомок одного из таких, как Ораз-Мухамед, казахов из «белой кости», давно принявших российское подданство, в начале XX века осознанно уходит из русского мира и добровольно возлагает на себя обязанность защищать патриархальное казахское общество от агрессивного натиска окружающего мира. Возвращению Самбека Даулеткельдиева на национальную почву предшествует целый ряд социально-психологических предпосылок, объективно мотивирующих глубокий нравственный перелом в его сознании, начало восхождения по пути обретения новой философии истории. Казахи рискуют жизнями, скрывая беглого русского революционера от преследования царскими жандармами. Он наблюдает многочисленные картины насильственного вмешательства в социальный уклад жизни казахов со стороны царской администрации в интересах расширяющейся русской земельной экспансии. В герое просыпается глубоко дремавший в нем национальный ген, многие этнокультурные представления казахов теперь им осмысливаются как бесспорные ценности жизни человека на земле. Близкое знакомство с историей казахской Орды не только вызывает в нем чувства гордости, но и дает начало критическому переосмыслению событий из прошлого России, раньше казавшимися ему бесспорными. Октябрьская революция окончательно проясняет направление эволюции характера героя, теперь решительно отвергающего революционные идеи коренной социальной перестройки общества, которым он в молодости был привержен. Борьба героя с советской властью предстает логическим итогом долгого и мучительного процесса осознания героем невозможности сохранения прежних исторических форм существования казахского этноса. Скорбное содержание дневника-«антикурса» Стамбека проецирует его трагическую судьбу на историю всего казахского народа в советскую эпоху.

Выводы

В романе «Сары қазақ» Мухтар Мағауин продемонстрировал возможности нового художественного историзма, в котором человек – мера всех вещей, неиссякаемый источник исторического обновления и одновременно гарант равновесия природного, духовного и социального. Всем строем сюжетно-композиционной организации романа писатель убедительно доказывает закономерность представленной диалектики художественного характера вымышленной исторической личности, заставляет читателей поверить, что изображенное возможно, могло быть, и тем самым совмещает свой эстетический идеал с историческими задачами, стоящими перед своим народом сегодня. Мағауин-писатель образом Стамбека Даулеткельдиева открыл новый тип национального характера, позволяющий укрупнить современные социальные и нравственные проблемы в пространстве отечественной гуманитарной культуры.

Литература

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – «Эксмо», 1929, 1963. – 308 с.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 1999. – 398 с.
3. Мағауин М. Шақан-Шері. – Алматы: Жазушы, 1993. – 448 б.
4. Мағауин М. Аласапыран. – Тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 1988. – 828 б.
5. Мағауин М. Голубое марево. – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – 208 с.
6. Қирабаев С. Шындық пен шеберлік: зерттеулер мен мақалалар. – А.: «Жазушы», 1983. – 280 б.
7. Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 504 б.
8. Нұргали Р. Казахская литература: концепции и жанры. – Астана: Фолиант, 2010. – 503 с.
9. Нұргали Р. Әдебиет теориясы: нұсқалық. I кітап. /Шығармалары. Т. 7. – Астана: Фолиант, 2013. – 344 б.

10. Лансон Г. Метод в истории литературы / Пер. и послесл. М. Гершензона. – М.: Товарищество Мир, 1911. – 428 с.
11. Яусс Х.Р. История литературы как провокация литературоведения // Новое литературное обозрение. – 1995. – № 12. – С. 34-84.
12. Султанов К.К. Национальная самобытность и художественная ценность: к вопросу о взаимодополняемости этнокультурного дискурса и аксиологического подхода // *Studia Litterarum*. – 2018. – Т. 3, № 2. – С. 230-251.
13. Ғабдуллин Н. Уақыт сыры: мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 232 б.
14. Мүсрепов бағалауындағы Мағауин /Қазақ әдебиеті, газета, 1984 жыл, 27 маусым / <https://m.facebook.com/171637290224578/photos/a.171648513556789/172806866774287>
15. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208.
16. Джуаньшбеков Н. Мұхтар Мағауин (очерк жизни и творчества). – Алматы: 2004. – 56 с.
17. Тоқсамбаева А.О. Мұхтар Мағауин шығармаларының көркемдік-эстетикалық танымы // «Қазақ әдебиеті». Жинақ. 2005 ж. – № 4. – Б. 17-50.
18. Тоқсанбаева А.М. Мағауин хикаяттарындағы ұлттық характер // Ұлт тағылымы. – 2006. – № 2. – Б. 296-299.
19. Аманжол Қ. Классик немесе Мұхтар Мағауиннің мәңгілік күйі / Егемен Қазақстан – Egemen Qazaqstan. 02 Ақпан, 2010 / <https://egemen.kz/article/1619-klassik-nemese-mukhtar-maghauinninh-manhgilik-kuyi>
20. Майтанов Б.К. Поэтика образа автора // Майтанов Б. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 339 б.
21. Елеукенов Ш. Новая литература нового Казахстана / Простор. – 2011. – № 9. – С. 125-136.
22. Хасан С. Мұхтар Мағауин: «Мені жазушылық еңбекке жетелеген – 32-жылғы азап», газета *Ana tili*, 2016, 21 қаңтар, / <http://anatili.kazgazeta.kz/news/34987>
23. Ерзат Еркін. «Сары қазақ» романындағы утопиялық ойдың сарыны. Әдебиет порталы, 2012 жыл, мамыр / https://adebiportal.kz/kz/news/view/sari_kazak_romanindagi_utopiyalik_oidin_sarini__23155
24. Ісімақова А.С. Мұхтар Мағауин және қазіргі прозадағы асыл сөз // Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – Б. 330-336.
25. Бадиков В. Полет в будущее: о М. Магауине. // С вечностью – на чистоту: очерки современного литературного процесса литературного Казахстана. – Алматы: Алаш, 2014. – С.124-126.
26. Наурызбаева З. О творчестве Мухтара Магуина. Казахская традиция в книге М. Магауина «Я». Әдебиет порталы, 2020/ <http://adebiportal.kz/upload/iblock/a23/a23bcf122163d7e95ad5f610b2289a1f.pdf>
27. Кекильбаев А. Конец легенды. – Алма-Ата: Жалын, 1979. – 240 с.
28. Алимжанов А. Дорога людей. – Москва: Советский писатель, 1984. – 255 с.
29. Бөкеев О. Қайдасың, қасқа құлыным. – Алматы: Жазушы, 1973. – 200 б.
30. Жунусов С., Распутин В. Тропа. Пожар: повести. – Алма-Ата: Жазушы, 1993. – 220 с.
31. Жұмаділов Қ. Атамекен: роман. – Алматы: Жалын, 1985. – 344 б.

Reference

1. Bakhtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's poetics]. In: M.M. Bakhtin – «Eksmo», 1929, 1963. 308 p. [in Russian].
2. Khalizev V.E. Teoriya literatury [Theory of literature]. M., Vyssh. shk., 1999. 398 p. [in Russian].
3. Magauin M. Shakhan-Sheri. Almaty, Jazushy, 1993. 448 p. [in Kazakh].
4. Magauin M. Alasapyran. – Tarikhi roman [Alasapyran.- Historical novel]. Almaty, Jazushy, 1988. 828 p. [in Kazakh].
5. Magauin M. Goluboe marevo [Blue Haze]. Alma-Ata, Jazushy, 1976. 208 p. [in Russian].
6. Kirabaev S. Shyndyk pen sheberlik: zertteuler men makalalar [Truth and skill: research and articles]. A., «Jazushy», 1983. 280 p. [in Kazakh].
7. Kirabaev S. Tauelsizdik rukhymen [In the spirit of independence]. Astana, Foliant, 2002. 504 p. [in Kazakh].
8. Nurgali R. Kazakhskaya literatura: kontseptsii i janry [Kazakh literature: concepts and genres]. Astana, Foliant, 2010. 503 p. [in Russian].
9. Nurgali R. Adebiet teoriyasy: nuskalyk. I kitap [Theory of literature: instructions. Book I.]. In: Shygarmalary [Compositions]. T.7. Astana, Foliant, 2013. 344 p. [in Kazakh].

10. Lanson G. Metod v istorii literatury [Method in literary history]. Per. i poslesl. M. Gershenzona [Translation and afterword M. Gershenzona]. M., Tovarischestvo Mir, 1911. 428 p. [in Russian].
11. Jauss H.R. Istoriya literatury kak provokatsiya literaturovedeniya [Literary history as a provocation of literary criticism]. In: Novoe literaturnoe obozrenie. 1995. № 12. P. 34-84. [in Russian].
12. Sultanov K.K. Natsionalnaya samobytnost i khudojestvennaya tsennost: k voprosu o vzaimodopolnyaemosti etnokulturnogo diskursa i aksiologicheskogo podkhoda [National identity and artistic value: on the issue of complementarity of ethnocultural discourse and axiological approach]. In: Studia Litterarum. 2018. T. 3, № 2. P. 230-251. [in Russian].
13. Gabdullin N. Uakyt syry: makalalar, zertteuler [Secret of time: articles, research]. Almaty, Jazushy, 1981. 232 p. [in Kazakh].
14. Musrepov bagalauyndagy Magauin [Magauin in Musrepov's assessment]. In: Qazaq Adebieti, gazeta, 1984 jyl, 27 mausym [In: magazine Kazakh Literature, 1984 year, 27th June] / <https://m.facebook.com/171637290224578/photos/a.171648513556789/172806866774287> – [in Kazakh].
15. Dadebaev J. Omir shyndygy jane korkemdik sheshim [Reality of life and artistic solution]. Almaty, Gylym, 1991. 208 p. [in Kazakh].
16. Djuanyshbekov N. Mukhtar Magauin (ocherk jizni i tvorchestva) [Mukhtar Magauin (sketch of life and work)]. Almaty, 2004. 56 p. [in Russian].
17. Toksambaeva A.O. Mukhtar Magauin shygarmalarynyn korkemdik-estetikalyk tanymy [Artistic and aesthetic knowledge of Mukhtar Magauin's works]. In: «Qazaq Adebieti». Jinak [Kazakh Literature. Summarize]. 2005. №4. P. 17-50. [in Kazakh].
18. Toksanbaeva A.M. Magauin khikayattaryndagy ulttyk kharakter [National character in the stories of M. Magauin]. In: Ult tagylymy [Education of nation]. 2006. №2. P. 296-299. [in Kazakh].
19. Amanjol K. Klassik nemese Mukhtar Magauinnyn mangilik kuyi [Classic or eternal state of Mukhtar Magauin]. In: Egemen Qazaqstan [Egemen Kazakhstan, 02 February, 2010]. 02 Aqpan, 2010/ <https://egemen.kz/article/1619-klassik-nemese-mukhtar-magauinninh-manhgilik-kuy> [in Kazakh].
20. Maytanov B. K. Poetika obraza avtora [Poetics of the author's image]. In: Maytanov B. Onegeli omir [Moral life]. Almaty, Kazak universiteti, 2017. 339 p. [in Russian].
21. Eleukenov Sh. Novaya literatura novogo Kazakhstana [New literature of new Kazakhstan]. In: Prostor, 2011, № 9. P. 125-136. [in Russian].
22. Khasan S. Mukhtar Magauin: «Meni jazushylyk enbekke jetelegen – 32-jylgy azap», gazeta Ana tili, 2016, 21 kantar [What led me to writing – the torment of 32, magazine Ana Tili, 2016, 21 January] / <http://anatili.kazgazeta.kz/news/34987> . [in Kazakh].
23. Erzat Erkin. «Sary kazak» romanyndagy utopiyalyk oydyn saryny. Adebiet portaly, 2012 jyl, mamyr [The theme of utopian thought in the novel “Sary Kazakh”. Portal of Literature, 2012 year, May] / https://adebiportal.kz/kz/news/view/sari_kazak_romanindagi_utopiyalik_oidin_sarini_23155–
24. Isimakova A.S. Mukhtar Magauin jane kazirgi prozadagy asyl soz [Mukhtar Magauin and the noble word in modern prose]. In: Asyl sozdin teoriyasy [The theory of the noble word]. Almaty, Tanbaly, 2009. P. 330-336. [in Kazakh].
25. Badikov V. Polet v budushee: o M. Magauine [Flight into the future: about M. Magauin]. In: S vechnostyu – na chistotu: ocherki sovremennogo literaturnogo protsessa literaturnogo Kazakhstana [With eternity – to purity: essays on the modern literary process of literary Kazakhstan]. Almaty, Alash, 2014. P.124-126.
26. Nauryzbaeva Z. O tvorchestve Mukhtara Maguina. Kazakhskaya traditsiya v knige M. Magauina [About the work of Mukhtar Magauin. Kazakh tradition in M. Magauin's book “I”]. In: Adebiet portaly [Literary portal], 2020 / <http://adebiportal.kz/upload/iblock/a23/a23bcf122163d7e95ad5f610b2289a1f.pdf> [in Russian].
27. Kekilbaev A. Konets legendy [The end of the legend]. Alma-Ata, Jalyn, 1979. 240 p. [in Russian].
28. Alimjanov A. Doroga lyudey [The road of people]. Moscow, Sovetskiy pisatel, 1984. 255 p. [in Russian].
29. Bokeev O. Kaydasyn, kaska kulynym [Where are you, my colt]. Almaty, Jazushy, 1973. 200 p. [in Kazakh].
30. Zhunusov S., Rasputin V. Tropa. Pojar: povesti [Path. Fire: a story]. Alma-Ata, Jazushy, 1993. 220 p. [in Russian].
31. Jumadilov K. Atameken: roman [Homeland: novel]. Almaty, Jalyn, 1985. 344 p. [in Kazakh].

С.Ш. Тахан

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: takhan@mail.ru)*

М.Магауиннің «Сары қазақ» романындағы ұлттық мінездің жаңа тұрпатын бейнелеу мәселесі

Аннотация. Мақалада М. Магауиннің «Сары қазақ» романындағы бас кейіпкердің көркем тұлғасында ұлттық сана-сезім сипаттарының көрініс табу мәселелері қарастырылады. Жағымды кейіпкердің жаңашыл тұрпатын анықтау оның бейнесіне қазақ халқы тарихының философиясын кіріктірумен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Роман авторы қазақ халқының өткен ғасырлардағы мәдени-тарихи дәстүрлерінен үзілген рухани байланыстарды қалпына келтіру үдерісін қазіргі заманның нақты әлеуметтік кеңістігінде сомдалған кейіпкер арқылы ұсынған. Ұлттық мінезді суреттеумен қатар кейіпкердің іс-әрекеттері мен ойлары ұлттық-халықтық, әлеуметтік болмыстың нақты бітімдері және құбылыстарымен үлкен тарихи уақыт аясында ұштастырыла бейнеленеді. Жазушы романның өзі түзген күллі сюжеттік-композициялық құрылымы арқылы ойдан шығарылған тарихи тұлғаның көркем бейнесі диалектикасының қисындылығын сенімді түрде дәлелдейді, суреттелген оқиғаның шындығына сендіреді және сол арқылы өзінің эстетикалық мұратын бүгінгі қазақстандық қоғам алдында тұрған тарихи міндеттермен үйлестіреді.

Кілт сөздер: көркем бейне, ұлттық мінез, тарихилық, сюжет.

S.Sh. Takhan

*L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: takhan@mail.ru)*

A New Type of National Character as Depicted in with Capital Letter M. Magauin's Novel «Sary Kazakh»

Abstract. The article examines the national type of consciousness as manifested in the protagonist of M. Magauin's novel «SaryKazakh». This type of positive hero's novelty is determined as closely associated with the character reflecting the philosophy of the Kazakh people's history. Throughout the character's formation the author depicts in a real contemporary social space the restoration of the Kazakh people's broken spiritual ties with the past centuries' cultural and historical traditions. The national character is revealed in the depicted conflicts and in the correlations of his actions and thoughts with the realities and phenomena of national social life over a large historical span. With the novel's whole structure and plot composition, the writer confidently proves that the dialectic of this fictional historical person's character is logical and convinces us fully that the depicted is possible, aligning his aesthetic ideal with the historical tasks facing contemporary Kazakhstani society.

Keywords: fictional character, national type, historicism, plot.

Сведения об авторе:

Тахан Серік Шешенбайұлы, доктор филологических наук, профессор кафедры телерадио и связей с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Тахан Серік Шешенбайұлы, филология ғылымдарының докторы, журналистика және саясаттану факультетінің телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сатпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Takhan Serik Sheshenbayuly, Professor of Department of Teleradio and Public Relations, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

B.M. Torogeldieva

*Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic,
Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: baktoro_aukg@mail.ru)*

The Game Ordo as an Element of Forming the Strategic Thinking of the Kyrgyz Ethnic Group

Abstract. The article examines the uniqueness of the Kyrgyz folk game ordo from more than 50 different games on alchiki (in the Kyrgyz language chuko). The essence of ordo is revealed as a team game of men knocking out the khan and the alchiks from the drawn circle. The circle drawn on the ground meant the territory of the state, in the center of which was the ruler's headquarters (a depression was made where tompoy-alchik was located. Rival players worked out a plan to capture a given country using various maneuvers. The author shows that this game was a kind of military map of the state, with the help of which the Kyrgyz (men) were trained in the military art of maneuvering, the ability and methods of introducing combat operations. It formed the players' strategic and tactical thinking skills, which contributed to making well-thought-out decisions in the interests of the community. There are five types of ordo games. It is noted that the researchers pay attention to the fact that ordo is found among nomadic peoples only among the Kyrgyz. This game, forgotten in the Soviet era, is now included in World Nomadic Games. The author draws attention to the importance of teaching the ordo game as a sport from the school bench in all educational institutions of the republic.

Keywords: game ordo, strategic thinking, decision-making, territory of the state, players.

Introduction

The Kyrgyz are one of the few nomadic peoples who have achieved and gained their statehood at the end of the XX century, which confirms the ability of this ethnic group to think strategically and make fateful decisions in such complex abrupt changes in history. Strategy, as we know, means a general set of manoeuvres conducted in order to defeat the enemy, as well as the most profitable mode of action, the art of choosing the best alternatives or choosing future development options. However, to make strategic decisions, you need the presence of analytical thinking, knowledge and skills. This article will review and analyze the role of the Kyrgyz national game of the ordo in the formation of the strategic thinking of the Kyrgyz ethnic group for thousands of years¹.

When writing the article, the following scientific methods were used: analysis and synthesis, induction and deduction, observation, comparison and modeling, possible variants of the development of the ordo game. This study is one of the first articles that examine the ordo game from the plane of forming strategic thinking.

Analysis

The ability to think and act strategically, in different epochs, was not inherent in all peoples and states. Although the history of each particular success is often unique, the peoples and states that achieved it adhered to the line that Adam Smith estimated as one of the most important virtues

¹ The ancient game of alchiki was one of the most common in Central Asia, as it helped children develop their eyesight, accuracy and dexterity.

Alchik is the bone of the knee joint of a sheep or ram.

The bones needed for the game were previously boiled – or else the alchiki leftover from meat dishes after meals were taken. Usually, each player had their own set of alchiks, but children could also play with a common collection – but it was not customary to share bits. The bones needed for the game were previously boiled – or else the alchiki left over from meat dishes after meals were taken. Usually, each player had their own set of alchiks, but children could also play with a common collection – but it was not customary to share bits. Each set of bones was unique in its own way: the alchiki varied in shape and weight and accordingly had different properties as projectiles. For example, the most valuable thing for the players was the main alchik – «tompoy», a large bone. Unlike other bones, it was not cooked before the game, so that it would not decrease in mass and lose its impact force. And sometimes the main alchik was even filled with lead.

– prudence, which combines the highest prudence, which allows us to «recognize the most remote consequences of our actions» and self-control [1, p. 213].

Researchers of the Kyrgyz national games draw attention to the fact that the meaning of the games includes social, ideological and moral meanings. They contributed to the socialization of members of society, introducing them to traditional, moral values, fostering a sense of patriotism, empathy and the formation of national identity. They also played the functions of continuity and transfer of experience from one generation to another – spiritual culture, norms of behavior, the concept of honor, dignity, and the values of the motherland.

As you know, the nomadic civilization was characterized by a harsh way of life, which required military training, education of masculinity, fearlessness. The nomads were dominated by games where the quality of fighting spirit, patience, endurance and hard work were brought up. Using their centuries-old experience and wisdom and love for open spaces, the Kyrgyz people held games in an open space where no special buildings and structures are required. I would like to draw attention to the fact that the game Khan ordo is a special game for the Kyrgyz (out of more than 50 different games on alchiki) and is found among nomadic peoples only among the Kyrgyz [2, p. 60-82] and the rules of this game differ only slightly from territory to territory (Altai, Ala-Too, Pamir, China) [3, p. 26-27].

This game was a kind of military map, with the help of which men were trained in the military art of maneuvering, the ability to introduce combat operations and methods of applying various tactics of introducing the battle.

The game Khan ordo is a team game of men with knocking out the alchiks and the khan (ruler) from the circle. The circle drawn on the ground meant the territory of the state, in the center of which was the ruler's headquarters (a depression was made where tom-poy-alchik was located), and the rivals developed a plan to capture this country using various maneuvers. The logic of the game boils down to the fact that one group was tasked with capturing the ruler's stake and knocking the khan out of the circle, which meant overthrowing him from the throne, that is, victory. The player required not only physical training but also developed logical thinking, the ability to think through several steps forward, i.e. to understand the position of the parties and develop effective strategic plans to capture the «khan's stake», acting quickly and consistently.

The second group of players had to be able to correctly introduce an internal policy to protect the khan's stake while being inside the circle, that is, in power. They were required to be careful, to have the qualities of prudence and self-control.

During the game, participants had to analyze positions, develop a game plan, which contributed to the development of game thinking, through generalizations of different levels of concepts. Thanks to the use of such concepts as a means of analyzing the position and developing an action plan, players who possess them were able to identify properties and relationships in the position that are not available to players with less developed concepts, to produce and choose a strategic idea that is most adequate to objectively existing opportunities.

It should be noted that there are different types of ordo games. Researcher N. Rysmendeeva N. [4, p. 116-118] identified five types of games:

1. «Alp Ordo» – played at the level of states and khans (rulers). Such games were entered by the epic «Manas» and the Manas himself. «Kyrk choro» (forty knights), who accompanied national legendary hero Manas, always played these games. Players were divided into two teams of 20 people and play a round of ordo, especially before going on a combat campaign.

2. «Big (Chon) Ordo» – played at the level of two tribes, villages (today, approximately a game of two regions) based on an agreement, the duration of the game was not discussed, it lasted until one of the parties won. For example, under Ormon Khan in the nineteenth century, the game «Big (Chon) Ordo» was held between the Sarybagysh and Bugu tribes.

3. «Small (Kichi) Ordo» – such games are held at the present stage and the time is determined – two hours. Features of this type of game, the fact that the rules that were spelled out in traditional ordo

games are not observed. We can say that the form of the game has changed in accordance with the modern way of life when players have to go back and do their work and family affairs.

4. «Single (Churmuy) Ordo» – this game is played when the number of opposing sides does not match, and each player performs one-on-one. This can be compared to a duel during the wars, when the fighting warriors performed one – on-one. At the present stage, this type of game is also very common.

5. «Abalak Ordo» – is considered the youngest type of this game. The game uses an abalak². This type accelerated and facilitated the process and the end of the game.

As you can see, the variety of types of ordo games are related to the scale, participants and methods of holding, which have changed and simplified based on changes in the lifestyle of the Kyrgyz.

D. Sarygulov notes [4, p. 121] that the players, as during the military operations, were divided into «on bashi» («tens»), «eluubashi» («pentecostal»), «zhuzbashi» («centurion»). The drawn circle during the game is a state (the territory of the union of several nomadic tribes), in the center of which is the khan's headquarters (the ruler is a khan in his tent-yurt, the modern concept of a residence), around it are «viziers»- advisers (alchiki), warriors (alchiki). In the game, each player had their own function «top buzmai» (provocateur); «tooruganadam» (guard), «kadaganadam» (attached person), etc. We can say that this is a kind of military specialization in conducting game operations. If you make a comparison with the fighting, where some act as shooters, others fight with spears, and others are excellent with swords, just like in the game ordo – some play in a group, others shoot at each alchik-individually, the third selectively, etc. The game also used imaginary military rules and tactics, for example, if when tompoy (khan) was captured, the alchiki (guards) were touched and they moved - this meant that «he is alive and he can kill you» – this was not considered a win.

According to Academic A. Kakeev [5, p. 10-13], each attribute in the game is a symbol of the state. In the game, if the khan was knocked out of the center, it meant the destruction of the state. During the game, the players practically felt and clearly saw what it means to lose the khan, i.e. the state, and this increased their heightened sense of patriotism.

During the game, there were cases when one side won 90 alchiks (warriors), and the other only 5-10, but they were hurt-wounded by the khan's blow. But the khan was not destroyed, which meant that he had to fight for the sake of his state for the rest of his life. The strength and skill of the ordo players depended significantly on his ability to develop strategic and tactical plans and decisions. If the rules were violated during the games, it could negatively affect the relations of the tribes and even lead to armed clashes. It is no accident that there is a phraseological unit in the Kyrgyz language «Fire can ignite from the game». An obvious example of the importance of observing the rules during the ordo game is given by the people's writer of the KR T. Kasymbekov in his novel «The Broken Sword» [6, p. 106-108], when the khan's son tried to break the rule during a game, but he was stopped by one of the fans. The «vizier» – advisor Musulmankul assessed this act as an attempt of permissiveness and unfair management of the khanate, and the suppression of this violation as the restoration of justice.

According to K. Aidarkulov and T. Arzybayev, the word syzyk, chiyin (dash, line), which was drawn for the game, was important, it is a certain border (line) that cannot be crossed in the practical life of the Kyrgyz, when the lines were drawn as borders between tribes. In the Kyrgyz language is the aphorism «cyzyksip» («drawing a line»). In the game, you cannot cross this line of the circle and it is from this line that you must «strike» at the conditional «enemy», be able to use maneuvers to achieve the goal [7, p. 84].

Of course, the ability to think logically and anticipate the actions of players brought up logical and strategic thinking in men. In the epic «Manas» and «Semetey» it is mentioned that before the military campaigns of the forty knights, the Manas arranged a game of ordo, improving their military art. In the history of the Kyrgyz people, there are examples of successful strategic decisions, for example, the famous strategy of Ormon Khan – «Ormonopuza» («Ormon's threat»). Academic

² Abalak-a plank measuring 6*9 cm, made from the horns of mountain goats or cows. Plank one side longer, and the second is shorter, but the thickness of it should be same size as tompoy alchik

B. Jamgerchinov, describing Ormon Khan, drew attention to his resourcefulness, ingenuity in dealing with enemies who lead them astray and confused [8, p. 47].

In the history of the Kyrgyz people, there are known facts when the participants of the game *khan ordo* played it for 3-4 days, there were cases when the game lasted for weeks. The game was interrupted only at night. Traditionally, the games were held in the fall, in the spring, when the nomad was free from the farming. However, not everyone could take part in the game of *Khan ordo*, as it required preparation, great skill and foresight. In many cases, the ordinary members of society hardly participated in these games. Former players of the big *ordo* game have always been held in high esteem in Kyrgyz society and were granted a special right in the games – *chokon* (the right of an additional strike granted to the loser in the *ordo*) [9, p. 90-91].

During the game, considerable gifts were placed on the prize: money, camels, and horses. For example, in a game between the *Sarybagysh* and *Bugu* tribes, 40 horses were put on the prize. The prize was shared between the players and their fans.

In sovereign Kyrgyzstan, the traditional game of *ordo* is being restored. According to the memoir of D. Sarygulov [4, p. 122], in the mid-90s of the twentieth century, the *ordo* game was held in 13 villages of the republic. The teams were divided by age category, above-60 years and up to 60 years. A good game was shown by the players of the category above 60 years old (until 3 p.m.), and the second category under 60 years old continued the game for a very long time. The elders explained this phenomenon by the physical unpreparedness of the next generation, associated with unclean ecological food, smoking, and alcoholic beverages.

Conclusion

Thus, the analysis of the place and significance of the *Khan ordo* game in the traditional Kyrgyz culture shows that it contributed to the intellectual and physical development of the participants of the game, fostered the ability to analyze, abstract, make decisions, and also formed a sense of patriotism and physical fitness among the members of the Kyrgyz community.

Today, in Kyrgyzstan, the *Khan ordo* team games are held on an initiative, privately. However, in our opinion, it is important to teach this game as a sport from the school bench in all educational institutions of the republic, given that it fosters a sense of patriotism and the ability to make strategic and tactical decisions.

Reference

1. Smith A. Research on the nature and causes of the wealth of peoples. – M., 1962. – 684 p.
2. Aidarkulov K. Echo of centuries. – Frunze, 1989.
3. Mambetakhun M. Ordo game of the Kyrgyz Jungo and territorial features / Traditional sports games of the Turkic peoples. A. Mokeev, F.Unan, O. Karatayev, J. T.Jorulmaz, J. Alymbaev, B. Buyer. – Bishkek, 2015. – P. 26-27.
4. Rysmendeeva N. Ethnographic research of the Kyrgyz people. – Bishkek, 2016. 174 p.
5. Kakeev A. Ch. National game of the *ordo* model of national statehood of the Kyrgyz people// Kyrgyz history. – KNU, 2003, Ser. 1., vol.3. History. Ethnography. Religious Studies. – P. 10-13.
6. Kasymbekov T. The broken sword. – Frunze, 1978. – 447 p.
7. Ormon Khan in scientific works and archival materials. – Bishkek: «Kyrgyzstan», 2002. – 208 s.
8. Kyrgyz-Russian dictionary. Edited by K. Yudakhin. – Moscow, 1985. – 475 p.
9. Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары – II // Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları – II / Түз.: Женгиз Буйар, Фахри Унан, Анаркан Касмалиева. – Бишкек: КТМУ, 2018. – С. 90-97.

Reference

1. Smith A. Research on the nature and causes of the wealth of peoples. Moscow, 1962. 684 p. [in Russian].
2. Aidarkulov K. Echo of centuries. Frunze, 1989.
3. Mambetakhun M. Ordo game of the Kyrgyz Jungo and territorial features. In: Traditional sports games of the Turkic peoples . A. Mokeev, F.Unan, O. Karatayev, J. T.Jorulmaz, J. Alymbaev, B. Buyer. Bishkek, 2015. P. 26-27.

4. Rysmendeeva N. Ethnographic research of the Kyrgyz people. Bishkek, 2016. 174 p.
5. Kakeev A. Ch. National game of the ordo model of national statehood of the Kyrgyz people. In: Kyrgyz history. KNU, 2003, Ser. 1., vol.3. History. Ethnography. Religious Studies. P. 10-13.
6. Kasymbekov T. The broken sword. Frunze, 1978. 447 p.
7. Ormon Khan in scientific works and archival materials. Bishkek, «Kyrgyzstan», 2002. 208 p.
8. Kyrgyz-Russian dictionary. Edited by K. Yudakhin. Moscow, 1985. 475 p.
9. Turk elderinin saltuu sporttuk oyunday – II [Traditional sports games of the Turkic peoples-II]. In: Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları – II. Tuz.: Zhengiz Buyar, Fahri Unan, Anarkan Kasmaliyeva [Traditional sports games of Turkish peoples – II. Cor.: Cengiz Buyar, Fahri Unan, Anarkan Kasmaliyeva]. Bishkek, KTMU, 2018. P. 90-91. [in Kyrgyz].

Б.М. Торогельдиева

*Қырғыз Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Бишкек, Қырғыз Республикасы
(E-mail:baktoro_aukg@mail.ru)*

**Ордо ойыны қырғыз этносының стратегиялық ойлауын қалыптастырудың
элементі ретінде**

Аннотация. Мақалада қырғыздардың алуан түрлі 50-ден астам асық ойындары (қырғыз тілінде чуко) ішіндегі ордо ұлттық ойынының ерекшелігі қарастырылған. Сызылған шеңберден хан мен асықтарды шығару арқылы ойналатын ерлердің топтық ойыны ордоның мәні анықталды. Жерге салынған шеңбер мемлекеттің аумағын білдіреді, оның ортасында томпой асық орналасқан ойыс жасалды. Қарсылас ойыншылар әртүрлі амалдарды қолдана отырып, аталмыш елді басып алу жоспарын жасайды. Автор бұл ойынның мемлекеттің әскери картасы іспетті екенін көрсетеді, оның көмегімен қырғыздар (ер адамдар) әскери іс-қимыл жасау, жауынгерлік өнерді меңгеру шеберлігі мен әдістерін үйренген деген тұжырым жасайды. Ойын қатысушылардың стратегиялық және тактикалық ойлау дағдыларын қалыптастырды, бұл қоғамның мүддесі үшін ойластырылған шешімдер қабылдауға ықпал етті. Мақалада ордо ойынының бес түрі айқын көрсетіледі, сонымен қатар көшпелі халықтардың арасында тек қырғыздарда ғана бұл ойынның бар екендігіне назар аударылады. Кеңес дәуірінде ұмытылған бұл ойын бүгінде Дүниежүзілік көшпелілер ойындары тізіміне енгізілген. Автор ордо ойынын республиканың барлық білім беру мекемелерінде спорт түрі ретінде оқытудың маңыздылығына тоқталады.

Кілт сөздер: ордо ойыны, томпой – асық, стратегиялық ойлау, шешім қабылдау, мемлекет аумағы, ойыншылар.

Б.М. Торогельдиева

*Академия государственного управления при Президенте Кыргызской Республики,
Бишкек, Кыргызская Республика
(E-mail:baktoro_aukg@mail.ru)*

Игра ордо как элемент формирования стратегического мышления кыргызского этноса

Аннотация. В статье рассматривается уникальность кыргызской народной игры ордо, включающей в себя более 50 различных игр на альчиках (на кыргызском языке «чуко»). Также раскрывается сущность игры ордо как командной игры мужчин с выбиванием хана и альчиков из начерченного круга. Нарисованный на земле круг означал территорию государства, в

центре которого находилась ставка правителя и делалось углубление, где располагался томпой – альчик. Игроки-соперники вырабатывали план захвата данной страны, используя различные маневры. Автор показывает, что данная игра представляла собой некую военную карту государства, с помощью которой кыргызы (мужчины) обучались военному искусству маневрирования, умению и методам ведения боевых действий. Игра формировала у ее участников навыки стратегического и тактического мышления, что способствовало принятию продуманных решений в интересах сообщества. В статье выделяются пять типов игры ордо, также отмечается, что среди кочевых народов ордо встречается только у кыргызов. Данная игра, подзабытая в советское время, сегодня включена в список Всемирных кочевых игр. Автор обращает внимание на важность обучения этой игре как виду спорта уже со школьной скамьи во всех образовательных учреждениях республики.

Ключевые слова: игра ордо, томпой – альчик, стратегическое мышление, принятие решений, территория государства, игроки.

Information about author:

Torogeldieva Baktykan Macichevna, Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Scientific and Research Department Parliamentary and Public Administrations, Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic, Panfilov Str., 237, Bishkek, Kyrgyz Republic.

Автор туралы мәлімет:

Торогельдиева Бактыкан Макишевна, саяси ғылымдар докторы, профессор, парламентаризм және мемлекеттік басқару ғылыми-зерттеу кафедрасының жетекшісі, Қырғыз Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Панфилов көшесі, 237, Бішкек, Қырғыз Республикасы.

Сведения об авторе:

Торогельдиева Бактыкан Макишевна, доктор политических наук, профессор, руководитель научно-исследовательской кафедры парламентаризма и государственного управления, Академия государственного управления при Президенте Кыргызской Республики, ул. Панфилова, 237, Бишкек, Кыргызская Республика.

FTAMP 17.01.09

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-1-68-80>

Д. Ысқақұлы

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: danday_09@mail.ru)*

Ш. Сағатова

*Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: astana14_14@mail.ru)*

Абайтанудың алғашқы кезеңіндегі әлеуметтік ұстанымдар

Аннотация. Мақалада абайтану ғылымының негізі ХХ ғасырдың басында қаланғаны айтылады. 1909 жылы ақынның алғашқы жинағы Санкт-Петербурда жарық көріп, Алаш көсемдері Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы Абай шығармашылығы туралы мақалаларын жариялады. Абай мұрасын белсенді түрде зерттеу Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, Абайдың өлеңдерінің 1922 жылы Қазан мен Ташкентте басылып шыққан кезінен өріс ашады. Сол жылдары «Абай» журналында, басқа да мерзімді басылымдарда («Қызыл Қазақстан» журналы, «Еңбекші қазақ», «Ақжол» газеттері) Ж.Аймауытовтың, Ә.Сағдидің, Б.Кенжебаевтың мақалалары жарияланды. Сондай-ақ ұлы ақынның туындылары туралы С.Мұқанов, А.Сегізбаев, Қ.Кемеңгеров, С.Сәдуақасов, Ы.Мұстамбаевтардың зерттеулері жарық көрді. Баспасөз беттерінде қарама-қайшы әдеби пікірлер өршіді. Олардың бір тобы Абайды ғұлама ақын, кемеңгер ойшыл, данышпан философ ретінде мойындап, биік баға берсе, таптық және пролетарлық мәдениет идеялары ықпалында жүрген екінші топ оны ескі дәуірдің, феодалдық қоғамның, діни қараңғылықтың ақыны деп танып, шығармаларын жосықсыз сынға ұшыратады.

Мақалада негізінен 1920 жылдары абайтану төңірегінде өрістеген идеологиялық айтыстар тартыстар қамтылған.

Кілт сөздер: Абай, алғашқы басылымдар мен жарияланымдар, кеңес өкіметі, пікірсайыстар, қазақтың ұлы ақыны, баға беру, революциялық идеялардың ықпалы.

Кіріспе

Зерттеудің *міндеті* – Абайтанудың алғашқы кезеңінде туындаған әлеуметтік ұстаным мәселелерін қарастыру.

Абайтанудың негізін қалаған ғылыми мақалалар мен сыни пікірлерді талдау, кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында туындаған әлеуметтік ұстанымдарды саралау, сол кезде жазылған ғылыми еңбектерді талдау арқылы абайтану ілімінің алғашқы баспалдақтарын зерделеу осы мақаланың *мақсаты* болады.

Зерттеуде салыстырмалы-тарихи (компаративистика), сипаттамалық, салғастырмалық, диахрондық, синхрондық, мәдени-тарихи, аналогиялық талдау әдістері кешенді түрде пайдаланылды.

Зерттелетін мәселенің тарихы. 1917 жылғы Ресейдегі төңкерістен кейінгі жылдардағы қазақ әдеби сынындағы негізгі тақырыптардың бірі әдеби мұра болды. Өйткені, билік басына келген большевиктердің пролеткульт теориясы марксизм-ленинизм ілімінің таптық принципін басшылыққа алды да, әдеби дамудың дәстүрлі сабақтастығын, жалғастығын жоққа шығарып, өткендегінің бәрін ескі, бізге керегі жоқ деп жариялады. Қазақ халқының сан ғасырлар бойы жасаған, тірнектеп жүріп жинаған әдеби мұрасының барлығы ескірген, көнерген, ал жаңа заманның жаңа ұрпағы өз әдебиетін жаңадан жасауы керек делініп, басты міндет ретінде алға қойылды. Басқасын былай қойғанның өзінде, ұлы Абайдың өзі феодализмнің ақыны деп танылды.

Ә.Бөкейхановтың 1905 жылы «Семипалатинские запискиде» [1, 2 б.] жарық көрген қазанамасынан бастау алып, кейіннен К.Ысқақұлының, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың парасатты пайымдауларынан соң Абай қазақ әдебиетіндегі өзіне лайықты орнын ала бастаған болатын. Ақындар Абайды жырға қосты. М.Жұмабаев 1912 жылдың өзінде-ақ «Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға» деп жыр жырлады:

Шын хакім, асыл сөзің – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес...
Тыныш ұйықта қабірінде, уайым жеме:
«Қор болды қайран сөзім босқа!» деме.
Артыңда қазақтың жас балалары
Сөзіңді көсем қылып жүрер жөнге! [2, 22 б.]

«Уак» деген бүркеншік атты автор «Қазақ» газетінде басылған «Абай кітабын оқығанда» өлеңінде [3, 4 б.]:

Құмар боп қайта-қайта анықтайсың,
Бойды ерітіп, буынды алып мағынасы.
Тұрғанда, оған неғып қамықпайсың,
Сөзі рас, таза, сөзі ақыл,
Көңілге бір жері жоқ жабыспайтын,
Қазақта мұнан артық сөз шыққан жоқ,
Бағалап: мынау не деп, пар ұстайтын, –
деп толғанады.

Ал Сәбит Дөнентаев 1918 жылы былай деп жазған:

Қараңғыда туып ең,
Қара бетті жуып ең,
Таба қылмай дұшпанға.
Қолға ұстаған туымыз,
Қанат құйрық, бойымыз.
Қонғанда да ұшқанда
Құрмет етіп затыңды,
Бетке ұстаймыз атыңды [4, 38 б.].

1918 жылдың 4 ақпанынан бастап Семей қаласында Ж.Аймауытовтың редакторлығымен (кей деректерде М.Әуезовпен бірге айтылады) «Абай» журналы жарыққа шықты. Абайдың атымен аталған журналдың алғашқы саны «Екеу» бүреншек есімді авторлардың «Журнал туралы» деген [5, 3 б.] беташар мақаласымен ашылды. Онда: «Сөз сыбырға, іс жыбырға айналды. Береке кетіп, азды, тозды. Сол кезде қалың надан, қара тұманды қақ жарып, тас жарып шыққан бұлақтай жарқ етіп Абай туды. Ақылды дана, рахымды әділ, шынға сусаған, қыңырды жөнге, қисықты тезге салмақ болған, бұзықтықпен алысып өткен Абай еді. Қазақтың әдебиетіне жөн берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңнен өрнек шығарған, ақындық, сыншылдық бірдей дарыған Абай еді. Өнер тап, оқы, харакет қыл, тәрбие ал, ынсапты, адал бол деп қақсап өткен Абай еді. Халықтың қамын же, адам баласын бауыр тұт, адамшылыққа қызмет ет деген Абай болатын, өмір жолында Абайдың айтпағаны аз. Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда, Абай қазақтан шыққан философ (данышпан) екендігін айта келіп... кемеңгердің атына арнап, журналымыздың атын «Абай» қойдық», – деп жазады [5, 3 б.]. «Басқа жұрттың атақты білімдісінен Абай кем емес, білімдіні құрмет ете алмасақ – тоғышарлығымыз», – деп, Абайды аса жоғары бағалайды [5, 4 б.].

«Екеу» Абайдың сыр-сипатымен таныстыра түскен: «Әдебиетімізге де негіз салған Абай, адамшылық, тәрбие, ғылым, өнеркәсіп деген сөздерді терең ойлап, тексерген де Абай. Қазақтың

тұрмысын, өмірін, мінезін, айқын суреттеп, кемшілігін көрсеткен де Абай. Солай болған соң журналды Абайға арнадық, Абайды қай жерінен болсын ұстаз қылып, бетке ұстап, жастар шәкірт болып, соңынан жүруге талаптанғандығын көрсетеді... Еңбек қылған ер қадірін білу – ел борышы. Абайды құрметтеуге бүкіл қазақ, оның ішінде көңілі жетік оқығандар борышты. Абайды бетке ұстасақ, білгішке ергіш нысанамызды көрсетеміз – бір, адамдық борышымызды атқарамыз – екі» [5, 4 б.]. Мақалада Абайдың өлеңдері талданылмайды: оның халыққа, әдебиетке сіңірген еңбектері санамаланып, үлгі тұтылады. Мақаланың соңы «маңдайыма ұстаған ақын Абай - қазағым» деп үмітпен шығарып отыр» деген жолдармен аяқталады [5, 5 б.].

Сол кездегі жаңадан орнап жатқан совет өкіметінің әдебиет жайлы ресми пікірін «Еңбекші қазақ» және «Қызыл Қазақстан» басылымдарында жарық көрген материалдардан анық көруге болады. «Қызыл Қазақстан» журналындағы әдебиеттің өткеніне қатысты 1922 жылы А.Сегізбаевтың «Халық және әдебиет», С.Мұқановтың «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» сияқты мақалалары жарияланды. Бұларда әлі таптық көзқарасқа негізделген ұр да жық солақай сындар көрінбейді.

Бұл жерде әдебиетке деген таптық көзқарастың суық салқыны есе бастағандай әсер етеді.

Талдау

Абайдың өлеңдері 1922 жылы Қазан және Ташкент қалаларында басылып шықты. Бұл ақын шығармаларының совет өкіметі кезінде кітап болып алғашқы шығуы еді. Қазанда басылған нұсқасын Бернияз Күлеев дайындап, сөз басын жазған. Онда ақын шығармашылығына баға беру жоқ, басылып шығу жағдайларына тоқталған. 1909 жылы шыққан басылымында әріп, емле қателерінің көп кеткендігін, Абай өлеңдерінің әлі де толық жиналмай жатқандығын ескерткен.

Ал Ташкентте шыққан басылымында берілген «Оқырманға ескертуде»: «Қазанда Абайдың сөздерінің бәрі қалдырылмай басылып жатыр деп сүйініп жүруші едік. Қазаннан шыққан Абайды көргенде, көңіліміз суып қалды. Қазанның Абайы шалалау түзетілген баяғы ескі Абай болып шықты, ішінде жаңадан қосылған бір ауыз сөз жоқ» - делінген. Осы басылымға Х.Досмұхамедов пен У.Омаров «Дұрыстаушылардан» жазған. Онда Абай өлеңдерінің бірінші басылымындағы әріп, емле, тілдік мәселелерге тоқталған. «Абайды жұмыстауға білім комиссиясына қамшы болған Нәзір Төрехұлов болды» - деп көрсеткен.

Абайдың 1909 жылы Санкт-Петербурда, 1922 жылы Қазанда және Ташкентте басылып шыққан басылымдарын салыстыра отырып, профессор Әбдірахман Сағди салмақты ойлар өрбітеді. Оның «Абай» атты көлемді зерттеу мақаласы «Ақжол» газетінің 1923 жылғы бірнеше [6, 3 б.] нөмірінде жарық көрді. Автор 1909 жылғы бірінші басылымның «Баспасы ескі, емлесі ескі, ескі болғанда өте орасан. Баспа реті жөнсіз. Көп сөздері қисынсыз қате басылған, оқушы айыра алмастай жерлері көп болған екендігін» айтады. Бірінші басылымға қарағанда, үшінші дұрысырақ шыққан. Мақаланың бірінші бөлігінде осы үш басылымды салыстыра отырып, Абай өлеңдеріне текстологиялық талдаулар жүргізеді.

Автордың ақын туралы ойлары «Абайды жұртшылық жағынан тексеру» атты тарауында көрініс тапқан. «Ақындар өз заманы жұртшылығының жемістері болады. Ақынның миы, жүрегі өзі ішінде жасаған мұхитына (айналасына) қарап істейді», «...бір халықтың көрмек тұрмысы, дүние тіршілігі, техникасы қандай болса, ол халықтың ақындары да сондай болады» деп, өзінің әдіснамалық бағытын анықтап алып барып, ақын поэзиясын талдайды [6, 3 б.].

«Абай – сыршыл (лирик) ақын. Оның өлеңдерінің бәрінде де қайғы бар, зар бар. Ол зарланады, ел мұңын зарланады. Өзінің білімді, сезімді болуы себепті ел үшін қайғырады». «Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай - қазақтың ояну дәуірін бастаушы ойлаушыларының ең біріншісі». «Абайды бұл жолға жеткізген өзінің бақытсыздығы емес, бәлкі Абайдың алдындағы елінің бақытсыздығы» [6, 4 б.].

«Абай өлеңдерінің табиғаты һәм ішкі рухы жағы туралы» айтқанда, «Бірінші кезекті нық таяныш нәрсе – ақынның өмір тарихы болмақшы»– деп, Абай өмірбаянына үңіледі. Абайдың

өмірі оның шығармашылығына әсер еткен дегенді айтады. «Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған. Бұлардың ішінде орысшадан тәржіме қылғаны 1700 шамасында. Соңғыларын шығарып тастағанда, Абайдың нақ өз тарапынан шығарған өлеңі 3612 жол шамасында болады» деген статистикалық фактілер бар. 1884 жылдан 1903 жылға дейін әр жылы қанша жол өлең жазғаны келтірілген. Одан Абайдың ең көп өлең жазғаны 1889 жыл екені (1032 жол), ал 1903 жылы бар болғаны 16-ақ жол өлең туылғаны сияқты қызықты деректерді оқимыз. «Абай 1898 жылдан соң Аллаға жақындап, Алланы жақ етеді. Алла туралы көбірек ойлап, сол ретте халыққа Алла туралы пәлсәпа сөздер сөйлеп, Алла туралы діни үгіттер үйретеді» [6, 5 б.].

Ә.Сағди Абайдың ақындығы туралы төмендегідей қорытындыларға келген:

1) Абай жиырма жылдық әдеби өмірінің басында «күштілік көрсетті», «соңғы жартысында әлсізденеді».

2) Өмірінің әуелгі жартысында оның өлеңдерінде табиғат пен тұрмыс мәселелері жырланса, соңына қарай діншілдік сипат алып, «идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұйықтайды».

3) Абай кітабында берілген суретінде қандай болса, «өлеңдерінде де сондай көрінеді». «Абайдың мандайында ойшылдық пен толқындаушылық бірлеседі. Бірақ кейіннен ойшылдық жеңіп кетеді».

4) «Абай өлеңдері халықшылдық, қазақшылдық рухымен шығарылған».

5) «Абай өлеңдерінде (әсіресе әдеби өмірінің соңғы жылында) шындық (реальность) күшті, хатта діни мәселелерге де шын ынтасымен қарайды».

6) Абай сопылық жолға түспеген. «Жалғыз-ақ Абайдың кемшілігі өмірі ақтығында дінге берілгендігі».

7) Абайдың кейбір өлеңдерінде пікір қайшылықтары да кездеседі.

8) Абайдың ешбір әдебиетке, адамға еліктегені білінбейді [6, 5 б.].

«Абайдың тілі һәм өлшеулері» атты шағын тарауда ақынның тіл кестесі әңгіме болған. «Абай тілінің кеңдігін, өткірлігін қазақ тілінің кеңдігі, өткірлігі деп қарау керек. Бұл тілдің байлығы, әдемілігі Абай өлеңдері арқылы ашық көрінеді» – деп, ақынның тіл көркемдігін аса жоғары бағалайды [6, 5 б.].

Ә.Сағдидің «Абай» атты мақаласы ұлы ақынның поэзиясын ғылыми тұрғыдан танып білуге жасалған алғашқы қадамдардың бірі еді. Мақала кеңес өкіметі орнағаннан кейін жазылғанымен де пролеткультик көзқарас әлі беки қоймағандықтан да болу керек, Абайдың ақындығын талдап, бағалаған тұстарда таптық принциптің салқыны сезілмейді. Бай-кедей, үстем тап, қанаушы, қанаушы тап деген сияқты кейінірек саяси-әдеби терминге, модаға айналған сөздер кездеспейді. Мақала Абайдың шығармашылығын саяси-идеологиялық тұрғыдан емес, объективті-ғылыми саралау жасау арқылы талдауымен құнды.

1922 жылы басылған Абай өлеңдері жинағына пікірлер көріне бастады. Соның бірі – І.Жансүгіровтің «Абай кітабы» атты Ташкент басылымына жазылған рецензиясы («Тілші», 8.05.1923 ж.). Рецензияда Абай өлеңдерінің мәтіні, яғни соңғы басылымда кеткен жаңсақтықтар әңгіме болған. Баспадан кеткен әріп, емле, қателерін айтпағанда, сөздердің дұрыс берілмеген 21 фактісін нақтылы мысалдармен керсетеді. Абай өлеңдерін толықтырып, басып шығу мәселесін көтереді. Бұл жерде ақын Ілиястың ақын Абайдың өлеңдерін жақсы білетіндігі көрінеді.

Бұл пікір С.Мұқановтың атақты «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер» [7, 3 б.] атты мақаласындағы Абай туралы айтқан теріс ойларына қарсылық болатын.

Ал Сәбеңнің бұл мақаласы А.Байтұрсыновтың елу жылдық мерейтойына байланысты жазылып, онда Ахметті Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты ескішіл бағытты қолдайтын, солардың жолын қуушы ұлтшыл деп айыптаған болатын. С.Мұқанов бұларды халыққа пайдасы жоқ адамдар санаған. «Оның тілі майда, өткір екендігінде сөз жоқ. Өлеңнің іші-сыртын түгел қылып түсіндіреді» – деп, ақындығын жоғары бағалайды [7, 3 б.]. Солай болғанымен де, «Жеті атасынан бері бай болған, тобықтыны бір шыбықпен айдаған тұқым. Қай күнде де ақсүйекте ұлтшылдық та, ақ жүректілік те азғантай болатын еді» – деп, оны жеті атасынан ақсүйек,

яғни халыққа жат көреді [7, 3 б.]. Ары қарай өз ойларын «Арғын, найманжиылса, таңырқаған сөзіме, қайран сөзім қор болды-ау, тобықтының езіне» деген өлеңі өзінің кім екендігін сездіреді. Кезінде арғын-наймандар билеген Абай қазір қолынан билік кетіп, ақырында өзінің табақтасына қадірсіз болғандығын, жаңа заманның әуенімен кетіп, өзі Кененің ізін қумаған еді» – деп, жалғастырған [7, 3 б.]. Абайдың өлеңдері жақсы болғанымен де, өзі үстем таптан шыққандықтан да пролетарлық мәдениетке қосыла алмайды деген солақай пікір атойлап тұр.

Әрине, С.Мұқановтың әдебиет, оның өткені жайлы айтқан солақай пікірлері көзі ашық, әдебиет пен мәдениеттің маңында жүрген қазақ зиялыларын бейжай қалдырған жоқ. Сәбиттің қазақтың тарихына, өткендегі көрнекті өкілдеріне, әсіресе Абайға қатысты оларды қаралау ниеттегі ойлары ұлтжанды азаматтардың қарсылығын туғызды. Оның үстіне бұл Сәбеңнің ғана ойлары емес, буыны беки бастаған совет өкіметінің де пікірі-тұғын. Соған қарамастан, бұл мақала онсыз да жаңа биліктің келуімен байланысты қордаланып, шешімін күте бастаған әдебиет мәселелерінің үстіне май құйып жібергендей болды да, пікір таласы басталды да кетті. Айтысушылардың бір жағындағы Сәкен, Сәбит, Әбдірахмандар пролетарлық әдебиет бағытын насихаттап, өткеннің барлығының керегі жоқ, жаңа заманда бәрін соған сай етіп жаңадан жасаймыз деді. Ал айтыстың екінші жағында ұлтжанды азаматтар – алашшылдар болды. Олар қазақ әдебиетінің ұлттық дәстүрі жолымен дамуын қорғап, пролеткультшылдардың бағытына қарсы шықты. Бірсыпыра әдебиетшілер аралық позиция ұстанды.

Бүкіл жиырмасыншы жылдары толассыз жүріп, отызыншы жылдардың орта шеніне шейін жалғасқан әдеби айтыстарда орталық мәселе Абай болды. Пролеткультшылдар Абайды өршелене қаралап, тарихтың қоқысына тастауға әрекет жасаса, ұлтшылдар оны жанталаса қорғады. Өйткені қазақ ұлтының, мәдениеті мен әдебиетінің болашақ тағдыры қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, арман-мүддесін шынайы жырлаған Абай тағдырының шешілуімен байланысты болатын; Абайды жоққа шығару арқылы қазақ халқының ұлттық даму жолын жауып тастау негізгі мақсат-тұғын.

Алғашқылардың бірі болып С.Сәдуақасов үн қатты. Ол Сәбиттің әдебиет, оның өткені, әсіресе Абай жайлы пікірлеріне мүлдем қарсы шықты. Нені болса да турасынан айтатын Смағұл «біреу Абайды күйдіріп, өртеп жіберу керек дейді екен. Себебі, Абай ескі, ол бұрын болған, бізге жаңа керек. Бұл сықылды пікірге жаңа пікірлі жастар қалай қарау керек? Бұл пікір сырттан қарағанда, рас, дұрыс емес. Біз ескіге қарсы болғанда, оның шын шіріген, ескірген жеріне қарсымыз. Осы күнгі гүлдендірудің орнына бүлдіретін, шірететін, ілгері басуға бөгет болатын жеріне қарсымыз» – деп, ойын күлтілдетпей ашық білдірді [8, 3 б.]. Смағұлдың ойынша: «Біз өткен заман мен осы күнгінің арасын шорт кесіп тастамаймыз. Менен бұрынғының бәрі ескі, менікі ғана жаңа, сол жаңа өзіме жетеді, өзімді қанағаттандырады деп біз ешуақытта да айта алмаймыз» [8, 3 б.]. Өткен дәуірдің әдебиетін зерттеуде әдіснамалық маңызы бар бұл пікір ұлтжанды азамат Смағұлмен бірге, сол кездегі өлкелік партия комитетінің органы «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы, коммунист С.Сәдуақасовтың да пікірі болатын. Бірақ та редактордың мұндай пікірлері билік басындағыларға ұнамады да оны келесі жылы орнынан түсуге мәжбүр етті.

«Қазіргі дәуір – іс дәуірінде» Смағұл өз ойын әрі қарай жалғастырып, Абайға қайта соғады: «...біз іске жарайтын ескіден жиренбейміз, біз оны өз керегімізге жаратамыз. Әлгі Абайға қайта келейін. Абайдың біз шәкіртіміз деп, әрине, айтпаймыз. Бірақ Абайдың сабақ болатын жері де бар. Абай – анық ақын. Абай – әдемі сөздің ұстасы. Абайдан біз әдемі сөзге үйренуіміз керек. Абай құр ғана ақын емес, ол бір белгілі заманның адамы, заманында болған кертартпалыққа, бұзақылыққа Абай қарсы болған. Оныңсынаған, оның мінеген тұрмысы осы күні әрине, өзгереді, бірақ әлі өзгермеген, жетпеген жерлері де бар. Олай болса, осы күнгі кем-кетіктерімізбен күресу жолында Абайдың іске асатын сөздері әлі толып жатыр» [8, 3 б.]. Смағұл Абайды ашық қорғайды. Өз пікірін тағы да «Біз «ескі», «жаңа» деген сөздердің арасын тым жадағай, құрғақ түсінбеуіміз керек. Бұл екеуінің арасында байлам бар, қатынас бар. Қыс

пен жаздың арасында жазғытұрым бар. Ескі мен жаңаның ортасындағы байламымен бірге түсіну керек» – деп логикалық жағынан дәлелдей түскен.

«Еңбекші қазақ» газетінде Б.Кенжебайұлының «Абай», редакциялық «Абайдың өлеңдері туралы» мақалалары жарық көрді [9, 3 б.]. Бұларда Абай поэзиясы жақсы жағынан бағаланған. Бейсенбай ХІХ ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінің аса көрнекті өкілі А.Құнанбаевтың өмірінің көпшілігі бай-болыстарға, ұлықтарға қарсы әділеттілік жолындағы күресте өткендігін айта келіп, Абай «шын ақын ба, ақын болса, қандай? Ол кімнің ақыны, ұстанған жолы, көздеген бағыты қандай?» деген сауалдар төңірегінде әңгіме қозғайды.

Бейсенбай «Абай – өте ақын кісі, бұған өлеңдерінің суреттері, ұйқасымдары, ойына келгенді қиналмай толқытып, түйдектеп шығаратындығы дәлел. Осымен бірге Абай – сыршыл ақын» деген негізгі ойды ақынның қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтарын айта отырып дәлелдейді. Сөйтіп, «Абай қазақтың жазба әдебиетін бастады, соған негіз салды. Сондықтан, Абай – қазақ жазба әдебиетінің ағасы. Бұл орын Абайға үлкендік те, кішілік те қылмайды. Абай өлеңдерін қарап келіп шығаратын қорытындымыз: Абай – халық ақыны» – деген тұжырым жасаған [9, 3 б.]. Мұндай пікірдің солақай тұрпайы социологиялық сындар үстемдік құра бастаған жиырмасыншы жылдардың орта шенінде айтылуы үлкен жетістік еді.

С.Мұқановтың атышулы мақаласынан кейін-ақ алашордашыл қаламгерлерді қазақ әдебиетінің тағдыры қатты ойландыра бастады. Пікірлесіп, ойласып, ортақ тұжырымға келгендей де болды. Олардың әдебиетке деген ортақ көзқарасы М.Жұмабаев жасаған «Алқаның» бағдарламасында көрініс тапты. Жоғарыда айтып өткеніміздей. «Алқаның» әдебиет жайлы бағдарламасы пролеткультшылдардың бағытына мүлдем қарама-қарсы. Әдебиетке, Абайға қатысты пікіріне көз жіберейік: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны. Ел билеп, елге ақыл айтудан бастап өмірден үміт үзуге, тұңғыық ойға барып тірелген Абайдың өмірінің, ақындығының трагедиясы да тереңдігі осындай. Абайдың алыптығы – қыл көпірдің үстінде тұрғандығы, екі қолмен, екі үмітпен алысқандығы, сондықтан қазақ әдебиетінің ескі мағынасын, бұрынғы бағытын тереңдеткендігі, әдебиетке жаңа түр кіргізгендігі.

Абай жиын-тойдың ақыны болмағандықтан, әсіресе баспасөздің жоқтығынан, Абайдың әдебиеттегі бағыты, әсіресе түрі елге тарай алмайды. Сол дәуірде қазақ даласына капитализм кеулеп кіре береді. Әдебиетте бағыт та, түр де қалмайды. Әдебиет «ғизатлу, оқурметлу», «бісімдә» деп басталатын сөздің басы сықылды былдыр-батпаққа айналды» [10, 259 б.].

Абай туралы Ж. Аймауытов та пікір білдірген. Ол арнайы мақала жазбаса да «Мағжанның ақындығы» атты атақты мақаласында жол-жөнекей сөз қылады. Жүсіпбек Мағжанның ақындық қырларын ашу мақсатында оны Абаймен салыстырады: «Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, Абай да сөздің ішін мәнерлі, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауға, сөздің сыртқы түрін әдемілеуге Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ. Өлеңнің сыртқы сұлулығына, дыбысына әуестеніп кеткендіктен кейде Мағжан өлеңдерінің ішкі маңызы кем болып шығады» [2, 417 б.]. Абай мен Мағжанды салыстыру арқылы екі ақынның өзіндік сыр-сипаттарын ашып көрсетеді. Абайда ой басымдығын, ал Мағжан өлеңдерінің сыртқы формасының барынша сұлу келетіндігін айту арқылы екеуінің де мықты жақтарын дөп басып айта білген.

Ж. Аймауытов Мағжанның қазақ, татар, орыс, батыс, шығыс әдебиеттерінен үйренгендігін айта отырып, әсіресе Абайдан көп тағлым алғандығын айтады. Ақынның «Көңілді ашар», «Сәуле», «Хор сипатты қарындас», «Күз», «Өткен күн» деген өлеңдерінде Абай сөздері ұшырайды», – деп жазды Жүсіпбек [2, 417 б.]. Мысалға Абай мен Мағжанның екі өлеңін салыстырады. Соның бірі: «Мағжан жазады:

Сылдырап аққан өзенге
Үй тігіп дереу қонысып.

Бұрала басып былқылдап,
Әзілдесіп сыңқылдап,
Жас келіншек, жас қыздар,
Кереге жайып, уық байлар.

Абай жазады:

Сылдырап аққан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап
Ақ білегін түрініп,
Сыбырласып, сыңқылдап.

Абайға еліктеуі ең алғашқы кезде болған» [2, 418 б.].

Ж.Аймауытов Абайды арнайы әңгіме қылмағанмен де оны Мағжанның тәлім алған бір ақындық ұстазы етіп көрсету арқылы-ақ оны ұлы ақын деп бағалап отыр. Тағы да «ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, мектеп (школа) ашқан күшті ақын Мағжан екенінде дау жоқ. Абайдан соң өлең өлшеулерін түрлендірген тағы да Мағжан» [2, 428 б.], – деп, пікірін нығарлай түседі. Абайдан соң қазақ өлеңіне Мағжанның көп жаңалықтар кіргізгенін айта отырып, Абай поэзиясының қазақ әдебиеті шыққан биігі екендігін, одан кейінгінің бәрі Абаймен салыстырыла отырып бағаланатындығын аңғартып отыр.

Абай поэзиясының өзіне лайықты бағасын алуға жиырмасыншы жылдары әдеби айтысқа белсене араласқан Қошкө Кемеңгеров те айтарлықтай үлес қосты. Ол 1925 жылы шыққан «Қазақ тарихынан» атты кітабының төртінші бөлімінде осы мәселе бойынша парасатты ойлар айтты. Ол патша өкіметінің саясатына қарсы шыққан қазақтың ұлы перзенттері Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин және басқа да ақын-жазушылар жайлы баяндағанда, Абайға ерекше назар аударады.

Қ.Кемеңгеров С.Мұқановтың «Көркем әдебиет туралы» мақаласына жауап ретінде жазылған «Көркем әдебиет туралы» мақаласында Абай жайында оң ойлар білдірді. Әдеби айтыс барысында С.Мұқановпен пікір таластырған Қошкө Сәбиттің бұдан бұрынғы адасуларын айта отырып: «Ертеректе Абай мен Аханды іске жарағысыз қылған Сәбит бүгін ұлтшылдықты отаршылдық туғызды» деп, «Масаны» әжетке жаратып, «Заманды әркім билемек» деп, Абайдан мысал келтіріп отыр», – дейді. Бұл жерде Қошкө С.Мұқановтың «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер» [7, 3 б.] деген мақаласындағы теріс пікірлерін меңзеп отырған сияқты.

Әдебиет туралы айтысқа қатысып, «Әдебиет әңгімелері» [11, 3 б.] мақаласын жазған С.Сәдуақасов Абай туралы бірнеше жерінде оңды пікірлер айтты. Смағұл «Абай-мамайынды біз білмейміз, Бернияз-перниязынды естігеніміз жоқ, осы күнгіге өзіміз де жараймыз» деушілер де болды. Егер бұлай деушілер бола қалса, олар біздің надандығымыздан басқа ешнәрсені дәлелдемес еді. Ескіден қалған мұраға біз ие боламыз ба, жоқ болмаймыз ба?», – деп мәселені төтесінен қойды [11, 3 б.].

Смағұлдың әдебиет жайлы пікірлері ой тереңдігімен, парасаттылығымен көзге түседі. «Сәбит жолдас «Еңбекші қазақ» жазылған мақаласында «Қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» дейді», – деп жазады Смағұл. Әрі қарай: «Неге жеткен жоқ? Жетпесе, қашан жетпекші? Қазақ әдебиеті өткеннен де қазіргі халінен де тәжірибе ала алады. Өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге әбден жетті. Тегінде өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болуға тиісті емес. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда, жоққа қайдан өспекші?

Сондықтан біз ескі мұрадан жерімейміз. Ескі мұраның жарайтынын аламыз, жарамайтыны қалады. Абай да – ескі мұра. Бірақ Абайдан қалған мұраның көбі әлі ескірген жоқ. Әлі де қазақ ақындары Абайдан шеберлікке үйренуі керек... Абайдың жазғандарының көбі қазақтың жаңа жұртшылығының алдында әлі ескірген жоқ... біз Абайдың «Болысын» қалай ескіртеміз... Олай болса, ол аурулармен, ол кемшіліктермен күресу жолында Абайдың жазғанын неге пайдаланбаймыз?» – деген тұжырымдар жасайды [11, 3 б.].

Жиырманшы жылдардағы қазақ әдеби сынының басты әдіснамалық кемшілігі шығарманы талдағанда, мазмұнын бөлек, түрін бөлек алып қарастыруы еді. Форма мазмұнның көрінісі, әдеби шығарманың біртұтас туынды екендігі ескеріле бермеді. Нәтижесінде мазмұны жақсы, түрі нашар, немесе түрі жақсы, мазмұны нашар деген сияқты сындар қаптап кетті. Бірінші орынға мазмұны қойылды да көркемдігі жоғары болғанымен идеясы коммунистік идеологияға сәйкес келмесе, бәрібір ол шығарма нашар деп танылды. Сол кездегі әдеби сынға қойылған талаптарды Хамза Жүсіпбековтің «Әдебиет тексеру ережелері. Әдебиетті Маркс, Ленин жолдарымен сынаудың негіздері» [12, 5 б.] атты мақаласынан анық көреміз. «Ең әуелі біз ескі әдебиет болсын, жаңа әдебиет болсын, қысқасы не нәрсені сынасақ та мынаны негізге алып сынаймыз. Сол істеп отырған нәрсе біздің түпкі ұсталған мақсатымызға және қазіргі күнделік сол мақсат үшін істеп отырған ісімізге пайдалы ма, зиянды ма? Қандай зияны, қандай пайдасы бар деген көзбен қараймыз.

Екінші сөзбен айтқанда, біз Абайдың өлеңін алсақ, соны жалпы алғанда, мазмұн жағынан қандай пайдасы, зияны барлығын қарауымыз керек. Біз не нәрсенің болсын, қандай әдебиет болмасын түрі емес, мазмұнын тергеп алып қараймыз. Біз әрбір әдебиетті сынағанда, коммунистік бағытты алға ұстап, таптық көзбен қарағанда әрбір жазбалы әдебиеттердің қандай маңызы мен мәнісі барын ашумен қатар төңкеріске қарсы мазмұнды әдебиетпен аянбай күресіп отыруымыз керек», – деген жолдардан совет өкіметінің әдеби сындың алдына қойған негізгі мақсаты айқын көрінеді [12, 5 б.]. Осы әдіспен келіп, Х.Жүсіпбеков Абайды былайша сынады: «Ескі әдебиетті алғанда, Абайды алсақ, мазмұн жағынан бізге пайдасынан зияны көп. Бірақ түр жағынан үлкен пайдасы бар, біз Абайдың өлеңін сынасақ, Абайды қазақ ел бол, партияны қой, өнер тап, еңбек қыл дегеннің мәнісі не, оны неге айтып отыр, соларын тексеру керек. Абайдың заманы – қазақ елінің ақсақалдық дәуірі. Қазақтың мәдениет үшін оралғы болған байлардың дәуірі, өшіп келе жатқан дәуірі» [12, 6 б.].

Сөйтіп Абайды сынаудың дайын қалыбына салып жібергенде, ол ескішіл, кертартпа болып шыға келеді. Тек Абай ғана емес, осы стандартпен келіп, төңкеріске дейінгі қазақ әдебиетінің барлығы дерлік байшыл, зиянды, халыққа жат саналды.

Жиырманшы жылдардағы айтыста белсенділік танытқан Ы.Мұстамбаев Абайды солақай сындардан барынша қорғады. Өйткені Абайдың мәселесі дұрыс шешілмей, әдебиеттің мәселесі дұрыс шешілмейтін. Сондықтан да Ыдырыс Абай туралы айтылып жүрген біржақты пікірлерге қарсы шықты. Ол қазақтың нағыз әдебиеті Абайдан басталады; «Қазақ елінің тұңғыш шын ақыны – Абай», «ұлтшылдар Абайды жақсы көреді деп Абайды Абай демеуге бола ма?» – деген пікір айтты [13, 3 б.].

Ы.Мұстамбаев Абайдың ақындық тағдырына осындай қауіп төніп тұрғанда, оны қорғау үшін барын салды. Ыдырыстың Абай туралы пікірлерінің жиынтығы ретінде «Абай» атты көлемді мақаласы «Жаңа әдебиет» журналында жарық көрді [13, 5 б.].

«Әдебиет айтыстарымыздағы негізгі мәселенің бірі – ескіні тексеру» – деп бастаған Ыдырыс бірден «Жаңа ескіден құралады. ескіні құрастырып, қорытып «кәрі» тарих жаңа шығарады» – деп жазады [14, 6 б.]. «Әрине, бұл күнде Марксті, Плехановты, Ленинді түн ұйқысында, Абай заманындағы құранның орнына, басына жастап жатып жүрген жастар Абайдың сөзіне тоймайды, онан іздегенін таба алмайды» – дегенінде ұраншыл заманның ащы шындығы жатыр [14, 7 б.].

Ыдырыс Абайдың өлеңдерін талдай келіп, «Әрине, Абайды түгелімен бүгінгі салт-сана ыңғайымен тексерсең, Абай артта қалды. Бірақ, «шу дегенде, құлағың тосаңсиды, өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей» – депақынның өзі айтқандай, заманына, ортасына Абайдың өлеңдерінің бәрі бұрын көрмеген, естімеген таңсық сөз, жылтыраған маржандай көрнекті зат.

Қазақтың көбі-ақ өлең жазады. Абай секілді өлеңшілер қазақ ішінде бұрын да көп болған деушілер де бар. Бұған біз нана алмадық. Рас, өлеңшілер қазақ ішінде бұрын да болған, бірақ дәл Абайдай ақын таба алмайсың. Абайды және де жабайы қараөлеңшілерге тағы қоса алмайсың. Абайдың ақындық беті тым күшті» – деген негізгі ойларын білдірген [14, 18 б.].

Абайдың ақындық шеберлігін талдағанда, махаббат, табиғат лирикасын, «Аттың сыны», «Желсіз түнде жарық ай» өлеңдерін жоғары бағалайды. Абайдың ең әдемі өлеңінің бірі деп, «Көлеңке басын ұзартыпты» атайды. Ыдырыс әсіресе Абайдың тіл шеберлігін жоғары қойған. «Ал, тіл жағына келсек, Абай өте шебер. Өлеңдерінің көбі жабайы тілмен келіп, жеңіл оқылады. Тағы сол жабайы тілмен отырып орайтын мағынасы тым үлкен, қозғайтын сезімдері аса нәзік болады. Өлеңдерінің ішінде хат танымайтын қара қазақтар түсінбейтін сөздер, орамдар жоқ. Тек анда-санда бірер жерлерде орысша, не бір бөтен басқа тілдер кездеседі» [14, 20 б.]. Автордың жабайы тіл дегені сол кездің ыңғайымен айтылып отырған сөз сияқты. Абайды ақсүйек, феодал деп, халыққа жат санап келгендер ақынды ақтап, қарапайым халыққа жақындата түсу мақсатымен әдейі айтып отырғандай. Қоғам, мемлекет қайраткері Ы. Мұстамбаев сол кездегі саясаттың ыңғайымен Абайдың халық тілімен жазғандығын баса айтып отыр.

Мақалада Абайдың орыс әдебиетімен байланысына, Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан, Гогольден, Салтыков-Щедриннен үйреніп, олардан аударма жасағанына едәуір орын берілген. Ыдырыс Абайды аударманың хас шебері деп біледі. Лермонтовтан аударғандарын талдай келе: «Бұл переводтар Лермонтовтың өз өлеңдерінен не мағына жағынан, не сурет жағынан, не тіл жағынан бірде кем емес» – деп бағалаған [14, 21 б.].

Ыдырыс мақаласын «Біз Абайды өзінің саяси жолына жалау қылатындарға да қарсымыз... Біз екі ортада ептік, бұқпантайлық жасап, Абайды реті келсе мақтап, болмаса, боқтап жүргендерге де қарсымыз... Абайдың сөздері, өлеңдері – зор мағыналы тарихи оқиға. Абай – заманына қарай сөзсіз ірі ақын. Абайдың кемшілігі де көп, бірақ оның заманын да, ортасын да еске алу керек. Заманына қарай, бұл күнгі еңбекші елдің жұртшылығы Абайды өзіне лайықты орнымен қадірлеу керек» деген жүрекжарды жолдармен аяқтаған [14, 22 б.].

Ұлтжанды азамат Ыдырыс Мұстамбаевтың «Абай» атты мақаласы жиырмасыншы жылдардығы әдеби мұраға көзқарас, Абайтану саласындағы елеулі еңбектің бірі болды. Голощекиннің Қазақстанда «Кіші Октябрь жасау» жоспары іске қосылып, саяси ахуалдың ушығуынан Абайды қаралау барынша күшейіп, ресми сипат алып тұрған кезде Ыдырыстың ақынға араша түсіп, арнайы мақала жазуы – ұлтын, оның әдебиетін шын сүйген, парасатты адамның ғана қолынан келетін үлкен ерлік.

Қорытынды

Әрине, Ы. Мұстамбаевтың айтқан пікірлерінің барлығы да дұрыс еді деген ойдан аулақпыз. Партия қызметкері Ыдырыстың кей тұстарда саясаттың ыңғайымен кеткен жерлері де жоқ емес. «Осындай нашар шыққан Абайдың өлеңдерінің бірі «Интернатта оқып жүр» деген өлеңі» сияқты пікірлер де кездесіп қалады. Сонымен Ы. Мұстамбаевтың «Абайы» жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінде орын алған түрлі солақайшылықтарға қарсы күресте ұлы ақынның өлмес поэзиясы жайлы толымды ойлар айта алған, әдеби сынның интеллектуалдық өресін байқатқан кезең тынысын танытарлық тарихи еңбектің бірі болды дейміз.

1930 жылы Мәскеуде жарық көрген «Әдеби энциклопедияның» 1-томында Абайдың мұрасы социологиялық тұрғыдан түсіндіріледі. Ол қазақ буржуазиясының идеологы, ұлтшылдық бағыттағы қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, сондықтан да ол қазақ халқының өткен өмірін артық көріп аңсайды; өлеңдерінде марапаттайды, өмірге еніп жатқан жаңалық атаулыға қарсы күреседі. Абай негізін салған қазақтың буржуазиялық әдебиетін жалғастырушылар қатарында Байтұрсынов, Дулатов, Құдайбердиев, Қарашев, Жұмабаев, Дөнентаев, Мәжитов, Сейфуллин есімдері аталып, олардың шығармашылықтарының негізгі сарыны менмендік, ұлтшылдық, діншілдік деп сипаттаған.

Сөйтіп жиырмасыншы жылдардағы әдеби пікірталастар барысында Абайдың әдеби мұрасы жайлы бір-біріне кереғар екі пікір көрінді. Әдебиеттегі ұлттық бағытты ұстанып, Абайды қорғағандар әдебиет сахнасынан күшпен кетіріліп, ақыннан безгендер биліктің күшімен үстемдік алды. Қазақ әдебиетін Абайдан айыру деген сөз оны ұлттық даму арнасынан айыру

деген болатын. Әдебиетті бағалаудағы таптық көзқарас бүкіл кеңестік дәуірдегі әдебиетімізге жетекшілік роль атқарып, оның ұлттық сыр-сипатына айтарлықтай нұқсан келтірілді.

Әдебиет

- Букейханов А. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Некролог // Семипалатинский листок. – 25-27.11.1905. – № 250. – С. 2-3.
2. Жұмабаев М. Шығармалары: өлеңдер, поэмалар, қара сөздер (Құраст. Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаева З.). – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
3. Уақ. Абай өлеңін оқығанда // «Қазақи». – 23.06.1914. – 4 б.
4. Дөнентав С. Шығармалар. – Алматы: Рауан, 1990. – 426 б.
5. Екеу. Журнал туралы // «Абай». – 1918. – №1. – Б. 3-8.
6. Сағди Ә. Абай // «Ақжол». – 1923. – 13 қазан. – №356; 20 қазан. – №359; 30 қазан. – № 363; 17 қараша. – №369; 24 қараша. – №372.
7. Мұқанов С. Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер! // «Еңбекші қазақ». – 01.03.1923. – №69. – 3 б.
8. Сәдуақасов С. Қазіргі дәуір – іс дәуірі // «Лениншіл жас». – 1925. – №1. – 3 б.
9. Кенжебайұлы Б. Абай // «Еңбекші қазақ». – 28-29.08.1925. – №6. – 3 б.
10. Қамзабекұлы Д. Руханият. Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Білім. 1997. – 272 б.
11. Садуақасов С. Әдебиет әңгімелері // «Еңбекші қазақ». – 15-16.2.1927. – 3 б.
12. Жүсіпбаев Х. Әдебиет тексеру ережелері. Әдебиетті Маркс, Ленин жолдарымен сынаудың негіздері // «Жыл құсы». – 1928. – №2. – Б. 5-9.
13. Мұстамбайұлы М. Көркем әдебиет туралы // «Қызыл Қазақстан». – 1927. – №2. – Б. 23-48.
14. Мұстамбайұлы Ы. Абай // «Жаңа әдебиет». – 1928. – № 7– Б. 5-22.

Reference

1. Bukeihanov A. Abai (Ibragim) Kunanbaev. Nekrolog [Abai (Ibragim) Khunanbayev. Obituary], «Semipalatinskii listok» [«sheet of Semipalatinsk»]. № 250. P. 2-3. [in Kazakh].
2. Jumabaev M. Magjan. Shygarmalary: (olender, poemalar, qara sozder) [Magzhan. Works: (poems, poems, words of edification)]. In: Qaz. SSR GA, M.O. Auezov atyn. adeb. jane oner in-ty [Science Academy of Kazak USSR, M.O. Auezov literature and art Institute]. Almaty, Jazushy, 1989. 446 p. [in Kazakh].
3. Uaq. Abai olenin oqyganda [When reading Abay's poem]. Newspaper «Qazaq». 23.06.1914. 4 p. [in Kazakh].
4. Donentav S. Shygarmalar [Works]. Almaty, Rauan, 1990. 426 p. [in Kazakh].
5. Ekeu. Jurnal turaly [About journal]. Newspaper «Abai». №1. 1918. P. 3-8. [in Kazakh].
6. Sagdi A. Abai. Newspaper «Aqjol». № 356. 13 October; №359. 20 October; № 363. 30 October; №369. 17 November; №372. 24 November. 1923. [in Kazakh].
7. Muqanov S. Qara taqtaga jazylyp jurmender, sheshender! [Do not write on the blackboard, poets!]. Newspaper «Enbekshy Qazaq». № 69. 01.03.1923. 3 p. [in Kazakh].
8. Saduaqasov S. Qazyrgy dauyr – is dauyry [Modern era – era of work]. Newspaper «Leninshyl jas». №1. 1925. 3 p. [in Kazakh].
9. Kenjebayuly B. Abai. Newspaper «Enbekshy qazaq». №6. 28-29.08.1925. 3 p. [in Kazakh].
10. Qamzabekuly D. Ruhaniyat. Sayasi qugyn-surgyn qurbandary turaly maqalalar men zertteuler [Spirituality. Articles and research on victims of political repression]. Almaty, Bilim, 1997. 272 p. [in Kazakh].
11. Saduaqasov S. Adebiet angimeleri. Newspaper «Enbekshy qazaq». 15-16.02.1927. 3 p. [in Kazakh].
12. Jusypbaev H. Adebiet tekseru erejeleri. Adebietty Marks, Lenin joldarymen synaudyn negizderi [Literature verification rules. Fundamentals of criticism of literature on the lines of Marx and Lenin]. Newspaper «Jyl qusy». № 2. 1928. P. 5-9. [in Kazakh].
13. Mustambaiuly M. Korkem adebiet turaly. Newspaper «Qyzyl Qazaqstan». №2. 1927. P. 23-48. [in Kazakh].
14. Mustambaiuly Y. Abai. Newspaper «Jana adebiet». №7. 1928. P. 5-22. [in Kazakh].

D.Yskakuly

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: danday_09@mail.ru)*

Sh. Sagatova

*Kazakh University of Economics, Finance and International Trade,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: astana14_14@mail.ru)*

Social Attitudes of Abay Studies in Its Early Stages

Abstract. The article notes that the formation of Abay studies begins at the beginning of the 20th century. In 1909, the first collection of the poet was published in Kazan, in the same and subsequent years, representatives of the Kazakh intelligentsia such as A. Bokeikhanov, M. Zhumabaev, S. Donentaev, A. Baitursynov publish their notes on Abai's work. An active study of Abai's work takes place in the 1920s, after the establishment of Soviet power, when in 1922 Abai's poems were published in Kazan and Tashkent. In the same years, the magazine «Abay», other magazines and newspapers («Kyzyl Kazakstan», «Enbekshi Kazak», «Akzhol» gazeti) were published, in which articles of famous writers, literary critics Zh. Aimaurov, A. Sagdi, B. Kenzhebaev were published, S. Mukanova, K. Kemengerova, S. Sadvokasova, Y. Mustambaev, dedicated to the work of Abai, the formation of Kazakh Soviet literature. Controversy flares up in the press. On the one hand, Abai is recognized as a talented poet, lyricist, philosopher, whose work reflected the life and philosophy of the Kazakh people, it is noted that the development of Kazakh literature and language begins with Abai's work.

On the other hand, under the influence of revolutionary class ideas, the ideas of the proletkult, Abai is perceived as a poet of the past era, the era of bays, class discrimination, religious motives in Abai's lyrics, which were developed in the last years of the poet's life, are criticized.

The article is devoted to the analysis of these controversial polemics in the formation of early Abay studies at the beginning of the XX century.

Keywords: Abai, first editions and publications, Soviet power, discussions, talented folk poet, assessment, influence of revolutionary ideas.

Д. Ысқақұлы

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: danday_09@mail.ru)*

Ш. Сагатова

*Казахский университет экономики, финансов и международной торговли,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: astana14_14@mail.ru)*

Социальные установки абаеведения на ранних его этапах

Аннотация. В статье отмечается, что становление абаеведения начинается в начале XX века. В 1909 г. в Санкт-Петербурге издан первый сборник поэта, и в последующие годы лидеры движения Алаш – А. Бокейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов публикуют свои заметки о творчестве Абая. Активное исследование творчества Абая происходит в 20-е годы, после установления советской власти, когда в 1922 г. публикуются стихи Абая в Казани и в Ташкенте.

В эти же годы издается журнал «Абай», другие периодические издания (журнал «Қызыл Қазақстан», газеты «Еңбекші қазақ», «Ақжол»), в которых печатаются статьи Ж. Аймаутова, А. Сағди, С. Муканова, К. Кеменгерова, С. Садвокасова, Ы. Мустамбаева, посвященных творчеству Абая, становлению казахской советской литературы. В прессе разгорается полемика. С одной стороны, Абая признают как талантливого поэта, лирика, философа, в творчестве которого отразилась жизнь и философия казахского народа, отмечается, что с творчества Абая начинается развитие казахской литературы и языка.

С другой стороны, под влиянием революционных классовых идей, идей пролеткульта Абай воспринимается как поэт прошлой эпохи, эпохи баев, классовой дискриминации, критикуются религиозные мотивы в лирике Абая, получившие развитие в последние годы жизни поэта.

Статья посвящена анализу этих дискуссионных полемик в становлении раннего абаеведения в начале XX века.

Ключевые слова: Абай, первые издания и публикации, советская власть, дискуссии, талантливый народный поэт, оценка, влияние революционных идей.

Авторлар туралы мәлімет:

Дандай Ысқақұлы, корреспонденция үшін автор, филология ғылымдарының докторы, филология және әлем тілдері факультетінің профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Сағатова Шолпан Бейсенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, А. Жұбанов көшесі, 7, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Danday Yskakuly, corresponding author, Doctor of Philology Sciences, Professor of the Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi avenue, 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Sagatova Sholpan Beisenovna, Candidate of Philology Sciences, Associate Professor of the Faculty of Applied sciences, Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Zhubanov Str., 7, 020000, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Дандай Ысқақұлы, автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор факультета филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан.

Сағатова Шолпан Бейсеновна, кандидат филологических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, ул. А. Жубанова, 7, 020000, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ЕСІМНАМАЛАР/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

П. Әуесбаева

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: ksaryarka@inbox.ru)*

Тағылымы терең тұлға

*Белгілі фольклортанушы, әдебиеттанушы, түркітанушы, педагог
Ибраев Шакимаширптің туғанына 70 жыл*

Гуманитарлық ғылымдар саласындағы Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың, «Құрмет» орденінің (Қазақстан), «Түрік дүниесіне қызмет сыйлығының» (Түркия), «Еуропалық сапа мен ғылымға қосқан үлесі үшін» алтын медалінің (Англия), Оксфордтағы Еуропалық бизнес ассамблеясы тағайындаған «Бірікен Еуропа» сыйлығының иегері, ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ибраев Шакимаширп 1950 жылы 31 желтоқсанда Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Бестам ауылында туған. 1973 ж. С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін үздік бітірген. 1974-1976 жж. – Мәскеу қаласындағы КСРО ҒА М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институтының стажер-ізденушісі, 1976-1979 жж. КСРО ҒА Шығыстану институты түркология бөлімінің аспиранты, 1980-1989 жж. – әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің доценті, 1989-1995 жж. – ҚР ҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба орталығының жетекшісі, 1995-2000 жж. – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, 2000-2001 жж. – Эгей университетінің профессоры (Түркия), 2001-2004 жж. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің вице-президенті, 2004-2007 жж. – Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Ғылым орталығының әрі Дүниежүзі түркологтары Ассоциациясының атқарушы директоры, 2007-2010 жж. – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ректоры,

2010-2014 жж. – Түркі академиясының Президенті болып қызмет атқарған. 2014 жылдан қазіргі уақытқа дейін Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. Негізгі ғылыми-зерттеу еңбектері фольклор және түркология мәселелеріне арналған.

Ш. Ибраев 1979 ж. белгілі түрколог-ғалым Х.М. Короглының жетекшілігімен «Қорқыт ата кітабының» көркемдік-бейнелеу құралдарын түркі халықтарының эпосымен салыстыра зерттеу» [1] деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шығады. Зерттеу еңбегінде ғалым түркі халықтарының құнды жәдігерінің көркемдік кестесіне қатысты өзіндік тың пікірлері мен пайымдарын айтып, нақты мысалдар негізінде дәлелдеп, терең тұжырымдар жасаған.

Қорқытқа қатысты он екі жырдың көркемдік сипатын, ерекшелігін саралап талдап, түркі халықтары эпостарымен салыстыра отырып, ондағы бейнелі сөздердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындайды. «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың оқиғасы тұтастай және жекелеген мотивтері бойынша да түркі тілдес халықтардың фольклорында жанрлық құрамы жағынан әр түрлі болып кездесетінін, мысалы, қазақ арасында аңыз, әпсана, хикаят түрінде айтылып, эпос түрінде де жырланғанын баяндайды. Ғалым осы он екі жырдың эпосқа айналып, біртұтас жүйеге келтіріліп, циклдық топ құрау кезеңі «Қорқыт ата кітабының» жазылып алынған уақытынан бұрын болғандығын мәтіннің өзін зерттеу арқылы дәлелдейді. Мәселен, Дрезден және Ватикан көшірмелерінде барлық жырлардың поэтикалық, тілдік, образдық және стильдік кестесі біркелкі екендігін, әрі эпостың осы қасиеті ауызша эпикалық дәстүрдің белгілеріне толық сәйкес келетінін, атап айтқанда, эпикалық қайталаулар, ұқсас жерлер, тілдік-поэтикалық және көркемдік құралдардың (эпитет, теңеу, метафора, гипербола, параллелизм т.б.) ауызша сөйлеу дәстүрінен алынғанын ғылыми түрде дәйектеп, оғыз эпосы ауызша жырланған деген қорытындыға келеді. Алайда бұл эпостағы жырлардың барлығы да жеке-жеке ауызша орындалып келгенімен, олардың бәрінің жинақталып, циклдану процесі аяқталмай тұрғанда қағаз бетіне түсірілгенін, ол өзгешелік «Қорқыт ата кітабын» тұтастай алғанда сюжеттік-композициялық қайшылықтарынан байқалатынын түсіндіре келіп, жан-жақты саралап талдаған.

Ш. Ибраев оғыз жырының тұтастана бастауы бұдан да ертерек басталғанын, жырларды құрастырушы Қорқыт атымен топтастыра салған дегенге негіз жоқтығын, оның бейнесі барлық оғызнамалардың болмыс-бітімімен, эпостың сюжетімен тұтасып кеткенін, оның атын жырды жазып алу кезінде әдейі жапсырып, жамап-жасқап енгізілмегенін атап өтеді. Сондай-ақ зерттеуші «Қорқыт ата кітабындағы» жырлар жазылып алынған мезгілге дейін де, сәл кейінірек те көшпелі не жартылай көшпелі оғыздардың арасында молырақ сақталып келгені әрі оғыз эпосында көшпелі тіршіліктің ізі сайрап жатқаны, эпостың мұсылманшылықтың әсеріне де, жазба әдебиеттің ықпалына да ұшырамауының басты себебі осында болса керек деп топшылайды. Қорқыт туралы ауызша деректер мен фольклорлық шығармалардың әу баста мол болғандығын және олардың дені жазба мұрадан бұрын пайда болғандығын қаперге алар болсақ, Қорқыттың шыққан ортасын оғыздардың қазіргі ұрпақтары мекендеп жатқан Кіші Азия мен Кавказдан іздеуден гөрі Қазақстан мен Орта Азия жеріне қарай ойысатыны әрі тәңірлік дүниетаныммен байланысты сипатының артатыны сөзсіз, бұл орайда ауызша деректердің молдығы және территориялық ауқымының кеңдігі ғана емес, ең алдымен олардың көнелігі еріксіз ден қойдырады деп түйіндейді.

Осы ойының жалғасы ретінде ұжымдық монографияда Ш. Ибраевтың «Қазақ-оғыз эпостарындағы тегі бір желілер және олардың өзгеруі» атты еңбегі жарық көрді [2, б. 266-275]. Осы уақытқа дейінгі зерттеу еңбектерінде эпикалық шығармаларды салыстырғанда сюжет пен мотивтерді сыртқы мағыналық жақындықтарына қарай топтастыру орын алған да, ал оларды ішкі формалық жағынан да саралап анықтау жете ескерілмеген. Эпикалық шығармалардың ішкі құрылысын, типологиялық белгілерін ажыратуда мотивтің ролі ерекше. Ол сюжетті жасауға қатысады әрі поэтикалық формалар мен көркемдік бейнелеу құралдарын топтастыруда да негізгі міндеттерді атқарады. Осы айтылғандарды дәлелдеу үшін зерттеуші «Алпамыс»,

«Қобыланды» және «Қорқыт жырларында» кездесетін ұқсас мотивтерді талдау арқылы бір тұжырымға келеді. Мысалы, баласыз қартайған ата-аналардың қудалауға ұшырауының тарихи әлеуметтік себептері жырда айтылмайды. Ғалым мұның себептерін ерте дәуірдегі ырым, салттармен тікелей байланысты дейді [2, б. 271]. Эпостың кейінгі даму процесінде мотивтер жаңа сарындармен толықтырылып, тарихи әлеуметтік өзгешеліктері басқаша түсіндіріле бастаған. Сондай-ақ поэтикалық құралдар ежелгі ритуалдық, салттық мағыналарынан арылып, енді жырды әрлендіріп, айшықтауға бағытталған. Түркі тайпаларының бөлініп, түбі бір жыршы-жыраулық дәстүрдің дараланып дамуына лайық өзгерістер де эпоста өз ізін қалдырған. Оның нәтижесін тұрақты деген мотивтердің ішкі ерекшеліктерінен де көруге болатынын ғалым салыстыра, салғастыра отырып, тарихи даму тұрғысынан көрсетеді.

Сондай-ақ зерттеушінің эпостағы көркемдік бейнелеу құралдарын типологиялық талдау арқылы олардың жанрлық түзілісін анықтайтын «Художественно-определяющая система героического и романического эпоса тюркоязычных народов» атты еңбегі Мәскеуде ұжымдық монографияда жарық көрді [3].

Ғалымның «XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклористикасы» атты зерттеуі [4, б. 16-90] халық ауыз әдебиетінің XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысы аралығында жиналу, жариялану, зерттелу тарихына арналған. Сол кезеңдегі фольклортанудың даму жолдарын қамтып көрсететін аналитикалық шолу жасап, көрнекті фольклортанушылардың өмірі мен қызметі төңірегінен ой қозғайды.

Кейбір үлгілері бұрын түрлі жинақтарда жарияланған басылымдар, архив және ел аузынан жиналған материалдар негізінде тұңғыш рет жүйеленіп, жарияланған Ш. Ибраевтің балалар фольклорына арналған «Ақ сандық, көк сандық» атты жинағында [5] балалар фольклорының жанрлық түрлерін жіктеп, бұрыннан келе жатқан санамақ, бесік жыры, төрт түлік жырлары, ойын өлеңдері, өтірік өлеңдер, тақпақтар сияқты терминдермен қатар, жаңадан қаламақ, сұрамақ, арнау-тілек өлеңдері, мазақтау деген терминдерді пайдаланған. Балалар фольклоры жанрлық құрамы жағынан сан-салалы, соған лайықты олардың атқаратын қызметі де түрліше екенін атап көрсетіп, зерттеу еңбектерінде, әдетте оларды шығу, орындау ерекшеліктеріне қарай үлкендердің балаларға арнап шығарған, бірақ балалардың репертуарында сақталған шығармалар және балалардың өздері таратқан өлең-жырлар деп екі салаға жіктеу қалыптасқанын дәйектеп талдаған [5, б. 6]. Ғалым балалар фольклорын саралап жіктегенде олардың ішінде кейбір жанрлардың үлкендерге де, балаларға да ортақ екендігі байқалатынын, олар: ертектер, жұмбақтар, өтірік өлеңдер, төрт түлік жырлары екенін анықтап, балалар фольклорының тағы бір ерекшелігі – ұжымдық сипатының басым екендігін, фольклорлық шығармалардың көбін балалар жаттап алып, жиналған жерде кез-келгені жекелеп те, топталып та айта беретіні жайлы қарапайым да ұғынықты тілде талдап, түсіндіріп беріп, балалар поэзиясының көп қырлы әрі синкретті белгісінің бары жөнінде ой топшылап, ғылыми тұрғыдан талдайды.

Ғалымның «Эпос жанрының қалыптасу тарихы» атты зерттеу еңбегінде [6, б. 44-74] түркі-монғол халықтарының қаһармандық эпостарында көне эпостардың қалған белгілері түрлі дәрежеде және түрлі сипатта екендігі, әр халықтың өзінің тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктер, тарихи оқиғалар, әлеуметтік көзқарасындағы, дүние танымындағы айырмашылықтар эпикалық дәстүрдің дамуында айқын ізін қалдырғаны, қазақ эпосының да осындай жалпылық белгілерімен қоса, жалқылық, даралық сипатымен көрінетін тарихи мұра екендігі жөнінде ой өрбітіліп, өзіне дейінгі пікірлерді терең талдай келе өзіндік тың байламдар жасайды. Зерттеуде негізгі мәселелер былайша қарастырылған: көне эпостарға үлкен әлеуметтік мәселелер, таптық қайшылық, дін жолында күреске шығу сияқты мотивтер жат екенін, кейіпкерлердің іс-әрекеті, күресі отбасы үшін, болмаса өз руының мүддесі үшін, соның шеңберінде ғана суреттелетінін баяндай келіп, көне эпостың сюжеттік құрамының бірдей еместігі, әрі оларда мифтің, ертегінің, аңыз-әңгімелердің ролі де түрлі дәрежеде болатынын ескере отырып, бұған қоса архаикалық эпостың тақырыптық аясы да, идеялық бағыты да, образдар жүйесі де бір тұтас

еместігін, бір тобында қаһармандық дәріптелсе, енді бірінде аңшылық, мергендік жырланады, ал үшінші бір жырлар тұтастай мифологиялық сюжетке құрылатынын ғалым егжей-тегжейлі қарастырған. «Тұтастай алып қарағанда, қазақтың көне эпостарында мифтен гөрі ертегілік сарын басымдау көрінеді. Оның негізгі себебін ежелгі мифтердің этнографиялық негізі көмескі тартып, мифтік дәуірдің бұрынырақ артта қалуымен байланысты деп ойлаймыз» [6, б. 56] дей отырып, Ш. Ибраев оғыз тайпаларының құрамы қоныс аударған жерлеріндегі рулар мен тайпалар, Орта Азиядағы, кейінірек Әзербайжан мен Кіші Азиядағы отырықшы халықтармен араласып толықтырылып отырғанын ескертеді. «Оғыз» сөзі сонау IX-X ғасырлардың өзінде Арал төңірегіндегі бір одаққа кірген тайпалар мен рулардың жиынтық аты екенін, тарихи деректерге қарағанда, оғыздардың Оңтүстік Сібірден Орта Азияға қарай жылжыған кезінде де, кейінірек Еділ бойынан оңтүстікке қарай қоныс аударған тұсында да тұрақталған жерлері Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізінің маңы болғанын, осы жерде оғыздар ұзақ уақыт мекен еткенін, X ғ. қыпшақ тілдес тайпалардың күшейе түсуіне байланысты оғыздардың соңғы тобының Әмудария мен Каспий төңірегіне қарай көшсе де, тілі жақын бұл екі тайпалық одақтың ұзақ уақыт көршілес отырып, бір-бірімен тығыз шаруашылық, мәдени қарым-қатынаста болғандығы, оғыз тайпаларының Сыр бойы, Оңтүстік, Батыс Қазақстандағы қалдықтары кейін қазақ қауымын құруға қатынасып, оның құрамына енгені жайында нақты мысалдармен жан-жақты дәйектейді. Оғыздардың осы айтылған тарихы аңыз-әңгіме, эпостық жыр, шежіре түрінде бөлек-бөлек айтылып келген «Қорқыт ата кітабына» енген сюжеттердің жинақталып, батырлықты дәріптейтін бір тұтас жазба эпосқа айналуына қатысы бар екенін қарастырып, өткен дәуірдегі бабаларының тарихын ұмытпас үшін оның ұрпақтары ұқыптылықпен жазып алған, сөйтіп ескі жырлардың «кітапқа» айналуы оларды ұмытпау талабынан туған. Бұл пікірдің оғыздың қаһармандық эпосына да қатысы бар. Ресми тарихы әлі жазылмаған, бірақ XIV-XVI ғасырлардағы үлкен тарихи оқиғалардың бел ортасында жүрген оғыздарға ерлік жырларын енді жазбаша қуәландыру қажет болды. Ғалым мұнан артық ескі дәуірді толық сипаттайтын, көшпелі тайпалардың бұрынғы өмірін кеңінен көрсететін шығарма оғыз тайпалары үшін болған жоқ дейді [6, б. 61-62]. Зерттеуші қоғамның дамуына, тарихи шындықтың өзгеруіне байланысты ежелгі адамдардың дүниетанымында, көзқарасында үлкен өзгерістер болғанын айта келіп, бұрынғы жекелеген рулар мен тайпалар халық болып құрала бастағанын, бұл өзгерістер эпостық шығармаларға да жаңа талаптар қойғанын, олар елдің еркіндігі, халықтың мүддесі мен бірлігі үшін жүргізілген күресті бейнелеуге тиіс болғанын бөліп көрсетеді.

Ш. Ибраевтың зерттеу еңбектерінің ішінде шоқтығы биік, ерекше құнды, эпостық шығармаларды, оның ішінде батырлық жырларды зерттеуде осы уақытқа дейін қарастырылмай, айтылмай келген мәселелерді қозғайтын, жаңаша көзқарас, тың пайыммен тұжырымдалған келесі еңбегі – «Эпос әлемі» атты монографиясы [7]. Мұнда алғаш рет уақыт пен кеңістік, дәуір мен дәстүр, тарихи шындық пен оның көркемдік шешімі, сюжет пен бейнелеу тәсілдері сияқты поэтиканың мәселелері тұтас та жүйелі құбылыс ретінде арнайы қарастырылады. Еңбек бір-бірімен сабақтаса байланысқан, іштей өзді-өзін толықтырып тұратын сегіз тараудан тұрады:

1. Батырлық жырлардың тарихнамасы.
2. Қазақ эпосының поэтикасы мен типологиясының мәселелері.
3. Байырғы эпос пен қаһармандық жырлар.
4. Батырлық жырлардағы уақыт.
5. Эпикалық кеңістік.
6. Эпикалық дәуір.
7. Эпикалық уақыт дәстүрі.
8. Эпос сюжеті мен көркемдік тәсілдері.

Монографияның алғашқы тарауында қазақ эпосының жиналу, зерттелу тарихына жалпылама сипаттама беріп, қысқаша шолу жасаған, қазақ эпосын жанрлық түрлерге жіктеу мәселелеріне арнайы тоқталып, таратып айтқан. Екінші тарауда типология және поэтика

туралы ой-пікірлердің қазақ эпостану ғылымындағы хал-жағдайы кең сөз болған. Мұнда диахрондық пен синхрондық, тарихи типология мен құрылымдық типологияның маңызды қызметіне сараптама жасалған. Ш. Ибраев фольклор шығармасын тарихи поэтиканың мәніне қарай: поэтикалық тіл (көркем сөз, өлең өрнегі, стиль) және жанр поэтикасы (көркем уақыт пен кеңістік, сюжет пен мотив, композиция, көркем образ) деп екі деңгейге бөліп қарастырып, эпостық жырларды зерттеуді жүйелі талдау әдісімен ұштастыру керектігін нақты тұжырымдайды. Үшінші тарауда мифтің, ертегінің және көне эпостың ерте заманғы мезгілінің орнына енді батырлық жырлардың рулар аясындағы уақыты мен рулар бірлестігінің дәуірі түп негіз боп алынады. Тарихи өзгеріске байланысты жанрдың түрленуі алдымен уақытты белгілеумен ерекшеленсе, бұл қаһармандық эпос жанрының оқиға мерзіміне ғана емес, түр-пішініне де қатысты болған. Мезгіл мен мекені нақтыланған қаһарман бейнесі тарихи өлшемдер аясында сомдалып, атам заманда туған кейбір жырлардың мерзімі де тарихи қаһармандық дәуірге көшірілген, мифтік және ертегілік уақыт қаһармандық уақытпен алмастырылған. Осы мәселелер жүйелі түрде, рет-ретімен шешіп талданған.

Төртінші тарауда тарихи уақыт талабы мен қаһармандық эпос дәстүрі бір-біріне сай болған замандарда батыр тұлғасы, оның атқарған ісі, соғысқан жауы, мақсат-мүддесі дәуір рухына лайықты болған. Мұнда, алдымен жырлаушы (орындаушы) уақытының мағыналық сыйымдылығы мен өлшемдері бірнеше қабаттардан тұрады екен. Жырлаушы уақытының батырлар мерзімінен бірде алыстап, бірде оған жақындап, ал кейде оқиғаның болған мезгілімен бірдейлесіп, іс-әрекетті дәл қазір болып жатқандай тірілетін қасиеті бары байқалды, себебі мұның сыры жырлаушы уақытының әр түрлі қалпына, дербес күйде тұрғандығына және сюжеттік уақыт, эпикалық дәуір өзгешелігімен сабақтас жүргізілетініне байланысты болған. Жыр соңында жырлаушы уақыты сюжеттік уақыттан қайта оқшауланады. Жырлаушының арадағы уақыт алшақтығын еске салуы батырдың мақсатына жетіп, бақытты ғұмыр кешкенін ескертумен байланысты. Жырлаушы батырдың сүйегі жатқан жерді, басына қойылған белгіні айтып, оның ұрпақтарының шежіресін тарату арқылы тыңдаушылар мерзімімен жалғасып жатқандығы жайлы жан-жақты, терең зерттеп дәйектеп, нақты түсінік берген.

Бесінші тарауда кеңістік ұғымдары мен өлшемдері батырлық жырдағы уақыт түрлерімен, қаһарман әрекетімен бірге қарастырылады. Кеңістік ұғымдары жинақталып, эпикалық дәуірдің тұрақты мінездемесіне айналғанын, батырдың мекен-тұрағы мен жау елінің типік белгілері, қала мен дала, көшпелі және отырықшы шаруашылық эпикалық дәстүрге сәйкес жинақталып, бір-біріне қарама-қарсы қойылғанын, уақыт жылдамдағанда кеңістік жиі өзгередінін, сөйтіп кеңістік бейнесі де жинақталғанын, кеңістік бедерінің алуан түрлі болып келуі, әрі көлемінің өте үлкен болуы, оның тарихи-табиғи ортадан алынатыны, бірақ ол эпоста ситуациялы мәнге ие болып, көркемдіктің заңдылықтарына икемделетіні сияқты мәселелер автордың өз көзқарасы тұрғысынан жаңаша даму деңгейінде шешіп талданады. Алтыншы тарауда қазақтың батырлық жырларынан екі түрлі эпикалық дәуірді: ноғайлы және жеке рулар аясындағы дәуірлерін байқауға болады. Тұтастанудың қай түрі болса да эпикалық дәуірді аттап кете алмайтындығы, эпикалық дәуір ортақ болмайынша тұтастықтың жоқтығы, эпикалық дәуірдің ауқымы тұтастанудың қай түрінен болса да қомақты екені, тұтастанудың жолдары эпостың ішкі құрылымынан, оқиғалардың орналасу тәртібінен, қаһарманның ортақтығынан келіп шықса, эпикалық дәуір мерзімдік ұғымдардан туындайтыны, бір ұлттың эпикалық мұрасында бірнеше эпикалық дәуір бола беретіні қарастырылған. Сондай-ақ қазақтың қаһармандық жырындағы эпикалық дәуірдің өз ішіндегі уақыт жүрісін, мезгілдің ауысуын көрсететін негізгі өлшем өмірбаяндық және генеалогиялық тізбектеме екенін айқындап, нақты деректермен түйіндеп берген.

Жетінші тарауда дәстүр және уақыт, эпикалық дәуір – қаһармандық дәуір, батырлар типі қарастырылған. Эпикалық дәуірдің тарихи шындыққа жақын келетін, кейде одан алшақтайтын тұстары бар екенін, ноғайлы дәуірі деген ұғымның қазақтың эпикалық дәуірінде шартты мәнге ие екенін, ноғайлы дәуірінің тарихтағы болмыс-бітімі мен эпостағы бейнесі тепе-тең емес,

бірі реалды шындық та, екіншісі оның көркем бейнесі екенін, көп жырға ортақ эпикалық дәуір айрықша сипаты бар оқиғалар мен кейіпкерлерді биік идеал дәрежесінде теңестіретінін, сөйтіп жалқы ұғымдардан жалпы ұғым тудыратынын, ноғайлы заманында халықтың шалқып тұрмағаны, жоқшылықтың да болғаны тарихи шындық, ел жағдайының біркелкі болмағаны анық. Эпос осыны айта отырып, жағдайды батырлар арқылы түзетуге күш салғанын баяндай отырып, бұл айрықша эпикалық дәуір іс жүзінде халыққа шынайы берілген батырлар дәуірі екенін, көшпелі қоғамның ішкі талас-тартысын жырлау қаһармандық эпостың басты шарты нысанасы болмағанмен, әлеуметтік теңсіздік негізінде туған қайшылықтар жырда кездеседі, әрі оның батыр тағдыры үшін арқалайтын жүгі барлығын, батырлық эпоста идеализацияланған, барлық жағынан жетілдірілген кейіпкер батырдың өз басы екенін, батырдың батырлығы ел тағдырына қатысты маңызды оқиғамен өлшенетінін, өз ісін әлеуметтік биік мақсатпен ұштастырған қаһарман тұлға ғана эпикалық жырдың өзегі, қаһармандық дәуірдің төл перзентіне айналатынын айта келіп, Ш. Ибраев «Асылында, батыр бейнесінің шығу төркіні фольклордағы ілкі ата немесе мәдени қаһарманнан тарайды.

Себебі әлеуметтік топтар қоғамда анық жіктелмей тұрған кездің өзінде оның тұлғасы мифте кең тараған еді. Кейін бұл бейне сюжеттік құрылысы жағынан қаһармандық эпоспен тектес, соның бастау көзі саналатын батырлық ертегі мен көне эпосқа да ауысқаны даусыз. Әрине, мезгілдің, мифтік сананың өзгеруіне қарай, әрі жанрлардың жіктелуі мен қалыптасу ерекшелігіне байланысты мәдени қаһарман бейнесі де таралып, өңделіп отырды» деп ой-пікірін тұжырымдай келіп [7, б. 226], «батыр тұлғасының мәдени қаһарманның тәңірілік жаратылысына, яғни мифтік құдайларға жақындығы бар. Екі жанрда да кейіпкер бейнесінің әлеуметтік дәйектемелері, ел (ру, тайпа) өмірінде атқаратын қызметі тектес» деп [7, б. 231], батыр тұлғасының тағы бір ерекшелігін көрсетіп, батырлардың келесі аңшы, мерген, батыр би (шешен) сияқты типтерін егжей-тегжейлі талдай келіп, тұтастай алғанда, батырдың өз басы сегіз қырлы, бір сырлы, яғни синкретті тұлға екенін зерделі пікірлерімен түйіндейді.

Сегізінші тарауда эпос поэтикасының келесі бір айрықша түрлері сюжет пен мотивке байланысты мәселелер қарастырылды. Мұндағы сюжеттік инвариант шығармадағы тұрақты қайталанатын мотивтерді ажыратудың тәсілі екенін, шығарма сюжетіндегі мағыналас мотивтердің қызметін айқындауға мүмкіндік беретінін, шығармадағы мотивтердің орын тәртібі мен мән-маңызына қарай бейнелі сөздердің сыр-сипаты әртүрлі болатынын, теңеу, ұлғайту мен әсірелеу, ауыстыру, астарлау, алмастыру сияқты бейнелеуіш құралдарының мотивтің қандай түрлерінде молырақ ұшырасатыны жайында проблемалар жан-жақты сипатталып, ғылыми талданған, тың ой-тұжырымдармен дәйектелген. Жалпы Ш. Ибраевтың «Эпос әлемі» атты еңбегі бүгінгі күн тұрғысынан қорытылған авторлық соны пікірлерімен, жинақталған түйіндеулерімен, ұсыныс-пікірлерімен бағалы туынды болып шыққан.

Ғалым эпос жанрын зерттеуде тұңғыш рет функционалдық аналитикалық тәсілді қолданады. Эпостың көркемдік бейнелеу құралдары қызметі және сандық көрсеткіштері бойынша нақтылы салыстырылу арқылы жанрлық түрлерге топтастырылды. Бұл еңбегі Мәскеудегі Әлем әдебиеті институтының ұжымдық монографиясында жарық көрді [8].

Ш. Ибраевтың «Қазақ фольклорының тарихилығы» атты ұжымдық монографияда [9, б. 274-296] жарияланған «Эпос мотивтерінің жіктелу жүйесі» деген зерттеуі де ғылыми жаңалығымен ерекшеленді. Еңбекте эпикалық жанрдағы сюжет пен мотивтің ұқсастықтары мен айырмашылықтарының заңдылықтары қарастырылады, фольклорлық шығармалардағы көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі эпостық мотивтердің түрлерімен байланысты екені дәлелденеді. Зерттеуінде эпостық жырлар сюжеттері мен мотивтерінің белгілеріне қарай жіктелуі тарихилыққа апаратын жағдайының төрт түрлі себебін айқындап берген. Қазақтың батырлар жырында мотив-ситуация, мотив-сөз, мотив-эпизод, мотив-сипаттама, мотив-мінездеме сияқты түрлерінің қай-қайсысы болса да, өзіндік дара сипатымен көрінетінін, оларға лайықты көркемдік бейнелеу құралдарының қолданылу сипаты түрліше болып келетінін

анықтап, олар нақтылы эпикалық оқиғалардың сюжеттегі орын тәртібіне, атқаратын қызметіне лайықты реттеліп, шығарманың идеялық-тақырыптық маңызын ашуға көмектесетінін жан-жақты талдап, мысалдармен тиянақты түрде тұжырымдап, ғылыми түрде жүйелеп, негіздеп берген.

1997 жылы Ш. Ибраевтың «Поэтика огузского героического эпоса» атты зерделі ой, терең таным арқылы салмақты, салиқалы пікірімен тұжырымдалып жазылған, үш тараудан тұратын монографиясы жарыққа шықты [10]. Зерттеуші соңғы уақытта ғалымдардың ортағасырлық «Қорқыт ата кітабының» мәселелеріне қаншалықты қызығушылықтары артқанымен оның поэтикалық болмысын, көркемдік құралдар мен тілдік-поэтикалық қызметін, генетикалық негіздерін және түркі халықтарының эпикалық шығармашылығында одан әрі дамығаны жайындағы зерттеу жұмысы әлі кемшін екенін, бұл қазіргі фольклортанудың алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі екенін ескертеді. Мұнда «Қорқыт ата кітабының» поэтикасын зерттеу мәселесінің аса қажетті болу себебі ғасырлар бойы ауызша дамыған эпостық шығарманың орындалуы мен мәтіннің импровизациясында өзіне ғана тән ерекшелігі болуында, ауызша орындалу стилінің техникасын айқындауында. Сондай-ақ, «Қорқыт ата кітабының» поэтикасын зерттеуде эпостың сюжеттік-композициялық біртұтастылығы ерекше мәнге ие екенін дәлелдей отырып, салыстырмалы талдаулар жасау үшін ғалым алтайдың, қазақтың, өзбектің кейбір батырлық жырларын пайдаланған. Еңбекте оғыздың батырлық эпосында қолданылған негізгі поэтикалық құралдарының (эпитет, теңеу, метафора) кей қырлары жан-жақты талданып, зерттелген. Ш. Ибраев «Поэтикалық бөлшектердің типологиясын жүйелі түрде тұтас зерттегенде ғана біз эпостағы күрделі байланыстардың себептерін, олардың кейінгі даму барысындағы өзгешеліктерін дұрыс, әрі толығымен белгілей аламыз. Анығырақ айтқанда, эпостың басқа фольклорлық шығармалармен ұқсайтын, не ұқсамайтын жақтарын текстің әр түрлі көркемдік деңгейінде (жанрлық, сюжеттік, мотивтік, поэтикалық-тілдік, құралдық т.б. деңгейлерде) жүйелі, тұтас қарастырмайынша дйттеген мақсатқа жете алмаймыз» [10] деп айқындап көрсетеді. Жұмысты жазу барысында ғалым шығарманың ішкі формалық жағынан, жанрлық құрамы, айтылу типі, үлкенді-кішілі айырмашылығы, оның себептері, мәтіннің ішіндегі орны, нақтылы ажыратып тұрған қызметі т.б. түр ерекшеліктерін саралап анықтауға тырысып, зерттеуін сол бағытта жүргізген.

Ғалымның көптеген еңбектері түрік дүниесіне, әлем түркологтарына кеңінен танымал. Оның 20-дан астам ғылыми зерттеу мақалалары мен «Эпос поэтикасы» атты еңбегі Түркияда жарияланды [11].

Ш.Ибраевтың келесі сүбелі зерттеуінің бірі – «Қорқыт және шаманизм» [12, б. 573-618]. Ғалым Қорқыт тұлғасының ерекшелігін ашу үшін тақырып аясында қарастырған мәселелердің (күдіретті күшке құрмет, тәңірлік діннің қоғамдағы басты өкілі шаман типі, түрік халықтарының өткен-кеткен тарихындағы Қорқыт тұлғасының мәні, бақсының сан-қырлы болмысы, бақсылардың құс культімен байланыстылығы) мәнін жеке-жеке талдап, бақсылық киенің қону, даму сатыларын ғылыми тұрғыдан сараптама жасай отырып, шешіп талдаған. Билік жүргізуші күдіретті күшке құрбандық шалып, түрлі ғұрыптарды атқарып, ойлаған ойың мен істеген ісінді соған ыңғайлап реттеу, сол құдайларды ұмыт қалдырмау, ерекше қасиеттеп құрметтеудің кепілі екенін, олай болмаған күнде құдайдың да, ие мен киенің де адамға керегі шамалы екенін көрсете отырып, тәңірлік діннің өкілі Қорқыт – сегіз қырлы, бір сырлы: ол – бақсы, болашақты болжайтын сәуегей, көріпкел әулие, асқан күйші, емші, жырау, ру мен тайпа кеңесшісі, дана қарт, барлық қиыншылыққа қарсы тұра білген ержүрек адам, ханның кеңесшісі, елші, уәзір, сарай маңындағы беделді қызметкер, ислам дінінің жақтаушысы сияқты қасиеттері мен жан-жақты тұлғаның есіміне ата, деде, пір, баба деген эпитеттер тіркесіп жүретіні жүйеленіп жіктелген. Қорқыттың тарихи ортасын исламға дейінгі қалың оғыз бен қыпшақтардың арасынан іздеу қажеттігін, оғыздардың ежелгі мекені Қазақстан мен Орта Азияда Қорқыт – бақсылардың пірі, алғашқы бақсы ретінде айтылатынын баяндап, Қорқыт тәңірлік дүниетанымның ең негізгі тұтқасы өмір мен өлім арасындағы үйлесімділіктің

жаршысына айналғанын, бар болмысымен, жанқиярлықпен осы ұғымды мәңгі орнықтыруға әрекеттенгенін, бақсы атаулыға ең үлкен пір болу Қорқытты да айрықша рухтар дәрежесіне көтергенін, бақсылардың құс культімен байланыстылығын [10, б. 582-583] байсалды ой-тұжырымдар келтіре отырып, дәлелдейді, деректерді терең пайымдап, ашып айқындайды. Өзіне дейінгі ғалымдардың еңбектеріне мән беріліп, тұтас тексерілуі зерттеушінің ғылыми еңбегінің салмағын айқындайды.

2002 жылы Ш. Ибраевтың басшылығымен алғаш рет «Қазақтың мифтік әңгімелері» жарық көрді [13]. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихында мифтік әңгімелер осы уақытқа дейін жинақталып, жеке кітап болып шыққан емес. Жинақтағы қазақтың мифтік әңгімелері – ұзақ жылдардың жемісі. Ел аузынан, сирек кездесетін басылымдардан көптеген зерттеушілер әр жылдары жинаған дүниелер тұңғыш рет топтастырылып берілген. Жинақта рухани мұрамыздың ең алғашқы бастау көзі мифтердің космогониялық, антропогониялық, этиологиялық, эсхатологиялық түрлері жайында ой-пікірлер дәйектеледі.

«Көне эпос» атты зерттеуінде [14] ғалым көне эпосты жан-жақты, тыңғылықты зерттей келіп, ой-пікірін түйіндеп, мифтік, ертегілік, аңыздық оқиғаларға құрылған көне эпосқа тән ортақ белгілерді айқындап, бөліп көрсетеді: мұндай шығармаларда қиял-ғажайыптық оқиға күрделі орын алады; көне эпоста дүниенің жаратылуы туралы мифтік ұғымдар көрініс тапқан; анаеркі дәуірінің ыдырап, атаеркі салты орныға бастаған сипаттарын танытатын оқиғалардың кездесуі; қазақтың көне эпосында ертедегі аңшылық өмірдің суреттері неғұрлым кеңірек сақталған; адамдардың сиқырлы күштерге сенуі, жан-жануар, өсімдік дүниесінің жан, иесі бар деп есептелуі эпикалық шығармаларда із қалдырған; адамның табиғат күштеріне тәуелді кездерінің айқын өрнектері бар: баласыздық тақсиреті, әулиелер аралап, мінажат етіп жүріп, перзентті болуы, түс көру, аян беру, қаһарманның ғажайып тууы; қаһарманның жедел есеюі, жүйрік ат таңдап мінуі, қауіпті алыс сапарларға аттануы, қас күштермен кездесуі, батырлық үйленуі – көне эпоста кең таралған құбылыс [14, б. 288-289].

Ш. Ибраевтың С. Бахадырова, Б. Рахымовпен бірлесіп дайындаған «Түркі халықтарының фольклоры» атты жинағында [15] тұңғыш рет отызға жуық туысқан халықтардың ауызша сөз өнерінің үлгілері тұтастай жинақталып, ғылыми сипаттамасы берілген. Этникалық мәдениет аясында қарастырылатын фольклорлық шығармалардан елдің салт-дәстүрі, дүниетанымы, наным-сенімі, дәстүрлі көркемдік танымы кеңінен көрініс береді. Ғалымның «Бастау» [16], «Жаназық» [17], «От фольклористики до тюркологии» [18] атты ғылыми-зерттеу еңбектерінде қазақ фольклорының тарихы, дүниетанымы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы жинақталған рухани бай қазынасының жанрлық сипаттамасы, құрылымдық бітімі, тақырыптық аясы, көркемдік қыры бүгінгі фольклортану ғылымындағы жетістіктер арқылы қарастырылған және қазіргі кездегі тюркологияның өзекті мәселелері туралы сөз болады.

2014 жылы Ш. Ибраевтың басшылығымен алғаш рет «Түркі халықтарының хикаялары» атты ғылыми зерттеу жинағы [19] жарыққа шықты. Еңбекте түркі халықтарының (9 елдің) фольклорлық аңыздық прозасының бір саласы хикая жанрының таңдаулы үлгілері тұңғыш рет жинақ ретінде ұсынылды. Кітапқа түркі халықтарының хикаялары бірнеше нұсқаларымен және түпнұсқаға жақын ерекшеліктерімен қоса енгізілді. Зерттеуі кенде қалған «хикая» жанрының ерекшелігін ашуда, оның даму үдерісін, халықтың дүниетанымындағы ролі мен орнын анықтау бағытында жұмыс жүргізілген.

Зерттеушінің жалпы редакторлығымен жарияланған «Түркология. Дүниежүзі түркологиясының тарихы» атты ұжымдық монографияда [20] он бір елдің түркология тарихының мәселелері қарастырылған.

Ғалымның ұлы ақын Абайдың 175 жылдық мерейтойына арнап 2020 жылы теориялық әдістемелік негізде жаңа қырынан жазылған «Абай феномені» атты монографиялық зерттеу еңбегі жарық көрді [19]. Зерттеуші Абай шығармаларын әлемдік әдебиеттанудың, антропологияның, психологияның жеткен жетістіктерінің межесінде саралап, бөліп көрсетеді.

Сондай-ақ Абайдың ақындық тұлғасы, шығармашылығы әдебиеттану ғылымының қазіргі заманғы жетістіктері мен концептуалдық нәтижелері тұрғысынан талданады.

Сонымен бірге ғалымның жоғарыда аталған еңбектерінен бөлек 200-ге жуық ғылыми зерттеу мақалалары ұжымдық жинақтарда, баспасөз беттерінде жарияланды.

Қазақтың эпостану ғылымын кәсіби биікке көтерген ғалым Ш.Ибраевтің батырлық жырлардың жанрлық, поэтикалық, типологиялық белгілерін ғылыми айқындап берген іргелі еңбектері әлі де тәуелсіз Қазақстанның рухани қажеттілігін өтеп, ұлттық сана мен рухты көтеру міндеттерін атқаруға қызмет ете береді.

Әдебиет

1. Ибраев Ш. Художественно-изобразительные средства «Китаби дедем Коркут» (в сравнительном изучении с эпосом тюркоязычных народов). – Москва, 1979. – 35 с.
2. Ибраев Ш. Қазақ-оғыз эпостарындағы тегі бір желілер және олардың өзгеруі // Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 308 б.
3. Ибраев Ш. Художественно-определяющая система героического и романического эпоса тюркоязычных народов // Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. – М.: Наука, 1980. – 343 с.
4. Ибраев Ш. XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклористикасы // Қазақ фольклористикасының тарихы (революцияға дейінгі кезең). – Алматы: Ғылым, 1988. – Б. 16-46
5. Ақ сандық, көк сандық: Балалар фольклоры (бесік жырлары, тақпақтар, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, ойын өлеңдері мен ойындар, ертегілер) / Құрастырып, алғы сөзін жазған Ш. Ибраев. – Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
6. Ибраев Ш. Эпос жанрының қалыптасу тарихы // Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б.
7. Ибраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. Монография. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
8. Ибраев Ш. Аналитические исследования художественных средств тюркского эпоса // Фольклор. Поэтика и типология. – М.: Наука, 1980. – С. 180-194.
9. Ибраев Ш. Эпос мотивтерінің жіктелу жүйесі // Қазақ фольклорының тарихылығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 328 б.
10. Ибраев Ш. Поэтика огузского героического эпоса. Монография. – Алматы: Ғылым, 1997. – 128 с.
11. Ибраев Ш. Эпос поэтикасы. – Анкара, 1998. – 320 с.
12. Ибраев Ш. Қорқыт және шаманизм // «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – Б. 14-169.
13. Қазақтың мифтік әңгімелері. Ибраев Ш. (алғы сөз), томды құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар: Ибраев Ш., Әуесбаева П.Т. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
14. Ибраев Ш. Көне эпос // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – Б. 270-290.
15. Түркі халықтарының фольклоры. Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. – Көкшетау, 2009. – 432 б.
16. Ибраев Ш. Бастау. Қазақ халқының фольклоры туралы зерттеулер. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 160 б.
17. Ибраев Ш. Жаназық. Қазақ руханияты және түркология мәселелері. – Көкшетау: КМУ баспаханасы, 2010. – 225 б.
18. Ибраев Ш.И. От фольклористики до тюркологии. Научное издание. – Кокшетау: Изд.КГУ им. Ш.Ш. Уалиханова, 2010. – 224 с.
19. Түркі халықтарының хикаялары. Құрастырып, ғылыми түсініктемелерін жазғандар: Ибраев Ш., Ахметбекова А.К., Әуесбаева П.Т. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2014. – 415 б.
20. Түркология. Дүниежүзі түркологиясының тарихы. Ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарғандар: Ш. Ибраев, Қ.Н. Келімбетов. – Алматы: Раритет, 2016. – 456 б.
21. Ибраев Ш. Абай феномені. Монографиялық зерттеу. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 186 б.

Reference

1. Ibraev Sh. Hudozhestvenno-izobrazitel'nye sredstva «Kitabi dedem Korkut» (v sravnitel'nom izuchenii s eposom tyurkoyazychnyh narodov [Artistic and visual means “Kitabi dedem Korkut” (in a comparative study with the epic of the turkic-speaking peoples)]. Moscow, 1979. 35 p. [in Russian].
2. Ibraev Sh. Qazaq-ogyz epostaryndagy tegi bir zheliler zhane olardyn ozgerui [The same lines of origin in the Kazakh-Oghuz epics and their transformation]. In: Qazaq fol'klorynyn tipologiyasy [Typology of kazakh folklore]. Almaty, Gylym, 1981. 308 p. [in Kazakh].
3. Ibraev Sh. Hudozhestvenno-opredelitel'naya sistema geroicheskogo i romanicheskogo eposa tyurkoyazychnyh narodov [Art-definitive system of the heroic and romantic epics of the Turkic peoples]. In: Tipologiya i vzaimosvyazi folkloro narodov SSSR [Typology and the relationship of folklore of the peoples of the USSR]. Moscow, Nauka, 1980. 343 p. [in Russian].
4. Ibraev Sh. XVIII gasyr men XIX gasyrdyn birinshi zhartyndagy qazaq fol'kloristikasy [Kazakh folklore of the XVIII century and the first half of the XIX century // history of Kazakh folklore (pre-revolutionary period)]. In: Qazaq fol'kloristikasynyn tarihy (revolyuciyaga dejingi kezen). Almaty, Gylym, 1988. P. 16-46. [in Kazakh].
5. Aq sandyq, kok sandyq: Balalar fol'klory (besik zhyrlary, taqpaqtar, zhanyltpashtar men zhumbaqtar, ojyn olenderi men ojyndar, ertegiler). Qurastyryp, algy sozin zhazgan Sh. Ybyraev [Ak sandyk, kok sandyk: children's folklore (lullabies, poems, riddles, game poems and games, fairy tales). Composed and preface by Sh. Ibraev]. Almaty, Zhazushy, 1988. 256 p. [in Kazakh].
6. Ibraev Sh. Epos zhanrynyn qalyptasu tarihy [History of the formation of the epic genre]. In: Fol'klor shyndygy [Folklore reality]. Almaty, Gylym, 1990. 264 p. [in Kazakh].
7. Ibraev Sh. Epos alemi. Qazaqtyn batyrlыq zhyrlarynyn poetikasy. Monografiya [Epic world. Poetics of Kazakh heroic poems. Monography]. Almaty, Gylym, 1993. 296 p. [in Kazakh].
8. Ibraev Sh. Analiticheskiye issledovaniya khudozhestvennyh sredstv tyurkskogo eposa [Analytical research of artistic means of the Turkic epic]. In: Fol'klor. Poetika i tipologiya [Folklore. Poetics and typology]. Moscow, Nauka, 1980. P. 180-194. [in Russian].
9. Ibraev Sh. Epos motivterinin zhikteli zhujesi [Classification system of epic motifs]. In: Qazaq fol'klorynyn tarihiygy [Historicity of Kazakh folklore]. Almaty, Gylym, 1993. 328 p. [in Kazakh].
10. Ibraev Sh. Poetika oguzskogo geroicheskogo eposa. Monografiya [Poetics of the Oghuz heroic epic. Monography]. Almaty, Gylym, 1997. 128 p. [in Russian].
11. Ibraev Sh. Epos poetikasy [Epic poetics]. Ankara, 1998. 320 p. [in Kazakh].
12. Ibraev Sh. Qorqyt zhane shamanizm [Korkyt and shamanism]. In: Qorqyt Ata enciklopediyalyq zhinaq [“Korkyt Ata” encyclopedic collection]. Almaty, Qazaq enciklopediyasy, 1999. P. 14-169. [in Kazakh].
13. Qazaqtyn miftik angimeleri. Ibraev Sh.I (algy soz), tomdy qurastyryp, gylymi tusinikterin zhazgandar: Ybyraev Sh., Әuesbaeva P.T. [Kazakh mythical stories. Sh. Ibraev (preface), compiling the volume and writing scientific explanations: Sh. Ibraev, P.T. Auyesbaeva]. (Gylym, Almaty, 2002, 320 p.). [in Kazakh].
14. Ibraev Sh. Kone epos [Ancient epic]. In: Qazaq adabietinin tarihy. On tomdyq. 1-tom [History of Kazakh literature. Ten volumes. Volume 1.]. Almaty, Qazaqparat, 2008. P. 270-290. [in Kazakh].
15. Turki halyqtarynyn fol'klory. Ibraev Sh., Bahadyrova S., Rahymov B. [Folklore of the Turkic peoples]. (Kokshetau, 2009, 432 p.). [in Kazakh].
16. Ibraev Sh. Bastau. Qazaq halqynyn fol'klory turaly zertteuler [Starting. Research on the folklore of the Kazakh people.]. Almaty, Baspalar uji, 2009. 160 p. [in Kazakh].
17. Ibraev Sh. Zhanazyq. Qazaq ruhaniyaty zhane turkologiya maseleleri [Problems of kazakh spirituality and turkology]. Kokshetau, KMU baspanasyny, 2010. 225 p. [in Kazakh].
18. Ibraev Sh. Ot fol'kloristiki do tyurkologii. Nauchnoe izdanie [From folklore studies to Turkology. Scientific publication.]. Kokshetau, Izd.KGU im. Sh.Sh. Ualihanova, 2010. 224 p. [in Russian].
19. Turki halyqtarynyn hikayalary. Qurastyryp, gylymi tusiniktemelerin zhazgandar: Ibraev Sh., Ahmetbekova A.K., Auesbaeva P.T. [Stories of the Turkic peoples. Who compiled and wrote scientific explanations: Sh.I. Ibraev, A.K. Ahmetbekova, P.T. Auesbaeva]. (IP «Sagautdinova», Almaty, 2014, 415 p.). [in Kazakh].

20. Turkologiya. Duniezhuzi turkologiyasynyn tarihy. Uzhyndyq monografiya [Turkology. History of world turkology]. Zhalpy red.basqargandar: Sh.I. Ybyraev, Q.N. Kelimbetov [Collective monograph. General ed.management: Sh.I. Ibraev, K.N. Kelimbetov]. (Raritet, Almaty, 2016, 456 p.). [in Kazakh].

21. Ibraev Sh. Abaj fenomeni. Monografiyalyq zertteu [The phenomenon of Abay. Monographic research]. Nur-Sultan, L.N. Gumilev atyndagy EEU, 2020. 186 p. [in Kazakh].

P. Auyesbayeva

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, The Republic of Kazakhstan
(E-mail: ksaryarka@inbox.ru)*

Scientist of Extensive Knowledge

On the 70th anniversary of the famous folklorist, literary critic, turkologist and educator –
Ibraev Shakimashrip

П. Ауесбаева

*Институт литературы и искусства им. М.О. Ауезова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: ksaryarka@inbox.ru)*

Ученый обширных познаний

К 70-летию со дня рождения известного фольклориста, литературоведа, тюрколога, педагога
Ибраева Шакимаширипа

Автор туралы мәлімет:

Пакизат Әуесбаева, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Құрманғазы к-сі, 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Pakizat Auyesbayeva, Candidate of Philology Sciences, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kurmangazy Str., 29, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Пакизат Ауесбаева, кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-1-94-104>

И.А. Невская

*Франкфуртский университет им. Й.В. Гете, Франкфурт-на-Майне, ФРГ
Институт филологии СО РАН (Новосибирск, РФ)
(E-mail: nevskaya@em.uni-frankfurt.de)*

С.Ж. Тажибаева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)*

Александра Тайбановна Тыбыкова и ее вклад в тюркологические исследования

27 июня 2020 ушла из жизни известный тюрколог, доктор филологических наук, профессор Александра Тайбановна Тыбыкова.

Александра Тайбановна Тыбыкова (1935-2020) была заслуженным деятелем науки Республики Алтай, Почетным работником высшей школы РФ, членом Российского комитета тюркологов, доктором филологических наук, профессором кафедры алтайского языка и литературы Горно-Алтайского государственного университета. Ученый-тюрколог, она посвятила себя исследованию родного алтайского языка и была первой алтайской женщиной, получившей научную степень доктора филологических наук и звание профессора.

Авторы данной статьи были знакомы с Александрой Тайбановной более 30 лет. Мы с нею впервые встретились, когда обучались в аспирантуре Института филологии СО РАН. Нам посчастливилось общаться с Александрой Тайбановной на конференциях, научных семинарах, а также и в неформальной обстановке. Дочь Александры Тайбановны, Лариса Николаевна Тыбыкова, – наша близкая подруга, с которой мы никогда не разрывали связей. Мы не просто коллеги, связанные общими научными интересами; мы близкие подруги, которые за долгие годы дружбы сроднились и стали как сестры. Александра Тайбановна всегда говорила, что у нее три дочери: алтайка, русская и казашка. Потеря Александры Тайбановны для нас, авторов статьи, – тяжелейшая утрата. Эта статья – дань уважения памяти дорогой Александры Тайбановны Тыбыковой.

1. Биография

Александра Тайбановна Тыбыкова родилась 26 июля 1935 г. в селе Шашикман Онгудайского района Горно-Алтайской автономной области. Ее отец Тайбан Тыбыков был репрессирован в 1937 г. Воспитанием дочери занималась ее мать, Эрке Тыбыкова, привившая ей любовь к родному алтайскому языку, культуре, обычаям и традициям своего народа.

После окончания школы Александра Тайбановна продолжила обучение в Горно-Алтайском пединституте, который успешно закончила в 1957 г.

В 1961–1964 гг. она училась в аспирантуре Института языкознания АН СССР. Большое влияние на формирование А.Т. Тыбыковой как ученого оказали научные интересы и идеи крупного тюрколога – ее научного руководителя, д.ф.н., профессора Н.А. Баскакова. Время обучения в аспирантуре сформировало научное мировоззрение Александры Тайбановны.

В 1964 г. А.Т. Тыбыкова успешно защитила кандидатскую диссертацию по теме: «*Сложные и составные глаголы алтайского языка*».

В 1989 г. А.Т. Тыбыкова защитила докторскую диссертацию по теме: «*Структурно-семантическая характеристика простого предложения в алтайском языке*». Научным консультантом Александры Тайбановны была д.ф.н., профессор М.И. Черемисина.

2. Научно-исследовательская деятельность профессора А.Т. Тыбыковой

Научная деятельность А.Т. Тыбыковой началась в стенах Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы, который позднее был переименован в Институт алтаистики им. С.С. Суразакова. Здесь Александра Тайбановна проработала сорок лет, начав с должности младший научный сотрудник и закончив свою трудовую деятельность главным научным сотрудником этого института.

Если попытаться осмыслить исследовательскую деятельность А.Т. Тыбыковой, нельзя не отметить, что она прошла путь от тюрколога-специалиста алтайского языка до тюрколога почти универсального профиля, как показывают её труды более позднего времени. Широта знаний, интерес к проблемам алтайского языка, заложенные Московской тюркологической школой в годы обучения в аспирантуре, были дополнены идеями и традициями Новосибирской тюркологической школы, оказавшей влияние на дальнейшее формирование общетюркологических интересов научной деятельности А.Т. Тыбыковой. Круг научных интересов Александры Тайбановны был очень широким. Ее интересовали проблемы диалектологии, лексической и грамматической типологии, синтаксиса алтайского языка, проблемы каталогизации древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. Её научные работы всегда отличались глубоким проникновением в языковые структуры. Основываясь на языковых фактах алтайского языка, которым она владела как никто другой, Александра Тайбановна, во многом опередив время, в своих научных трудах поднимала вопросы, на которые до сих пор ищут ответы и тюркологи, и типологи.

Будучи еще молодым исследователем, А.Т. Тыбыкова внесла важный вклад в исследование грамматических категорий глагола в алтайском языке своей кандидатской диссертацией «*Сложные и составные глаголы алтайского языка*» (1964). Эта проблематика была подхвачена исследователями Новосибирской научной школы три десятилетия спустя в рамках научной темы «*Аналитические формы глагола в тюркских языках*».

Основные структурно-семантические типы алтайского сказуемого описаны ею в работе «*Глагольное сказуемое в алтайском языке*» (1989), где, в частности, в иной терминологии, но впервые для тюркского языкознания были описаны так называемые «описательные (или депиктивные) сказуемые», которые состоят из двух полнозначных предикатов, но выступают как их просодическое единство (например: *пришла усталая*). Только в начале XXI века эта тематика стала исследоваться в мировой тюркологии.

В алтайском языке, как и в других тюркских языках, для выражения разнообразных типов сказуемых используется богатая система аналитических форм и конструкций. Их отдельную подсистему представляют собой модальные формы сказуемого, которые ею впервые были описаны в совместных с М.И. Черемисиной статьях (1988, 1991). Современные исследователи алтайского и других тюркских языков продолжают их изучение и описание.

В период с 1986 по 1988 годы Александра Тайбановна проходила научную стажировку в качестве старшего научного сотрудника в Секторе языков народов Сибири Института филологии СО РАН. В эти годы она работала над темой своей докторской диссертации; её научным консультантом была д.ф.н., профессор Майя Ивановна Черемисина, известный ученый-лингвист, создавший Новосибирскую типологическую синтаксическую школу.

От исследования специфики алтайского глагола Александра Тайбановна, на наш взгляд вполне закономерно, перешла к изучению синтаксиса простого предложения.

Теоретические положения, разработанные М.И. Черемисиной, послужили основой для описания синтаксиса сложного и простого предложения широкого ряда языков алтайской, финно-угорской и палеоазиатской языковых семей.

Теоретико-методологической основой докторской диссертации А.Т. Тыбыковой послужила теория простого предложения, разработанная М.И. Черемисиной, согласно которой предложение – это важнейшая синтаксическая единица языка, а не речи. Как знак языка предложение обладает единством плана выражения и плана содержания. Способом представления элементарного простого предложения как абстрактной единицы служит его модель – обобщенный образец, по которому может быть построено бесконечное множество конкретных фраз. А.Т. Тыбыкова одна из первых среди синтаксистов-тюркологов использует метод структурного моделирования и выявляет основные модели простого предложения. Исследование Александры Тайбановны послужило основой для дальнейшего углубленного изучения синтаксиса простого предложения других тюркских языков сибирского ареала.

В 1989 г. А.Т. Тыбыкова защитила докторскую диссертацию по теме: «Структурно-семантическая характеристика простого предложения в алтайском языке», на основе которой позже была написана монография «Исследования по синтаксису алтайского языка. Простое предложение» (1991).

В этом труде она впервые обращается к одной из важнейших типологических особенностей алтайского, и тюркского в целом, синтаксиса – к особенностям согласования между подлежащим и сказуемым. Если в качестве подлежащего выступает говорящий, который имеет коагенса, то сказуемое оформляется показателем первого лица множественного числа, даже если коагенс выражен комитативным падежом или именной фразой с послелогом «с, вместе с»: *Я ИДЁМ (не ИДУ) вместе с Аней в школу*. Аналогично во втором лице, если имеется коагенс у подлежащего, выраженного вторым лицом единственным числом, то сказуемое получает оформление второго лица множественного числа. Таким образом, семантика тут доминирует над формальным выражением агенса только формой номинатива – падежа подлежащего, как, например, это происходит в русском языке, и сказуемое учитывает и коагенса, выраженного не только номинативом. Даже сегодня мы редко находим упоминание этого явления синтаксиса тюркских языков современными исследователями. А чего стоит её глубокий анализ использования личных местоимений множественного числа с двумя или более показателями множественности с целью противопоставления их референтов как группы остальным группам (*мы и такие, как мы; вы и такие, как вы; они и такие, как они*), часто с ироническим оттенком. Сколько было (и все еще появляется) совершенно неадекватных описаний этого явления в истории тюркской грамматики.

Синтаксическая проблематика начинает доминировать в трудах Александры Тайбановны с 1990-х гг. Разработанная теория простого предложения алтайского языка дала толчок для углубленного изучения проблем осложненного предложения. Теоретические проблемы

осложненного предложения слабо разработаны не только в синтаксисе тюркских языков, но и в общей теории синтаксиса. Фундаментальные исследования Л.Н. Тыбыковой относительно грамматической природы осложненного предложения алтайского языка, проводимые совместно с М.И. Черемисиной, заложили основу теории осложненного предложения. Плодом совместной работы послужила коллективная монография «Осложненное предложение в алтайском языке» (2009). Теоретическая концепция осложненного предложения внесла большой вклад в теорию осложненного предложения в тюркских языках. В ней определен статус осложненных предложений и описаны типы предложений, которые представляются исследователями как осложненные. По мнению авторов, осложненное предложение занимает промежуточное место между простым, содержащим один предикативный узел, и сложным предложением, содержащим два или более предикативных узла, ни один из членов которых (чаще всего субъект) не является общим с предикативным узлом матричной, т. е. главной, предикативной единицы. В составе осложненных предложений присутствует осложняющий компонент, который является результатом редукции предикативного звена сложного предложения или имеет общий член с предикативным узлом главного предложения.

А.Т. Тыбыкова в рабочем кабинете в своей квартире. 2004 г.

Александра Тайбановна Тыбыкова с первых лет своей деятельности совмещала научные исследования с преподаванием в университете, подготовкой учителей родного языка, ученых-лингвистов по алтайскому языку.

3. Научно-методическая, общественная деятельность профессора А.Т. Тыбыковой

Александра Тайбановна была личностью с активной жизненной позицией, с ярко выраженным чувством гражданского и общественного долга делать все для блага своего народа, своей страны. Александра Тайбановна всегда заботилась о преемственности поколений в кругах алтайской научной интеллигенции. А.Т. Тыбыкова мотивировала талантливую алтайскую молодежь к продолжению обучения в аспирантуре, проведению научных исследований по проблемам родного языка. Вместе с нами в аспирантуре Новосибирского государственного университета обучалась Н.Д. Алмадакова, которая всегда с благодарностью отмечала, что именно Александра Тайбановна дала ей путевку в большую науку.

В 1990-е годы в НГУ была открыта кафедра тюркских языков. Студентами по специальности «Языки народов Сибири» стали талантливые молодые люди из тюркоязычных регионов Южной Сибири. Самой большой группой были обучающиеся из Горного Алтая, поступившие в НГУ по рекомендации Александры Тайбановны. Они оправдали надежды А.Т. Тыбыковой, закончили аспирантуру, а в настоящее время работают в Секторе языков Сибири или в других секторах Института филологии СО РАН. Это доктор филологических наук Н. Ойноткинова, кандидаты филологических наук А. Озонова, А. Тазранова. Многие из выпускников вернулись в Горно-Алтайск и продолжают работать в вузах республики и в Институте алтаистики.

А.Т. Тыбыкова внесла неоценимый вклад в школьное и высшее образование Республики Алтай. В 1990–1993 гг. она заведовала кафедрой алтайского и русского языков и литературы Горно-Алтайского института, более десяти лет являлась членом Экспертного совета при Министерстве образования, науки и молодежной политики Республики Алтай.

В 1993 г. Александра Тайбановна была приглашена в Горно-Алтайский государственный университет на кафедру алтайского языка и литературы. Благодаря активной научно-педагогической деятельности профессора А.Т. Тыбыковой, была открыта аспирантура по специальности «Языки народов РФ». Под ее научным руководством подготовлены и успешно защищены кандидатские диссертации Т.Е. Орсуловой, А.Н. Майзиной, Н.В. Ерленбаевой, К.Б. Самтаковой в диссертационных советах по защите докторских и кандидатских диссертаций г. Новосибирска и г. Уфы.

А.Т. Тыбыкова активно работала по усовершенствованию качества преподавания алтайского языка в средних школах и вузах Республики Алтай. Александра Тайбановна вела активную работу по подготовке учебных программ и учебников по алтайскому языку для школ, педагогического колледжа и университета. Она является автором программ: «*Эмдигиалтайтил*» (Современный алтайский язык, 2004) для студентов алтайского отделения филологического факультета Горно-Алтайского государственного университета, «*Алтай тил X-XI класстарга*» (Алтайский язык для 10-11 классов, 2004) для учащихся старших классов и учителей алтайского языка, «Алтай тил» (Алтайский язык, 2008) для студентов Горно-Алтайского педагогического колледжа.

А.Т. Тыбыкову всегда волновали вопросы, связанные со статусом алтайского литературного языка, с использованием его в разных сферах общения. Она выступала по радио по актуальным вопросам функционирования алтайского языка, подготовила ряд статей, опубликованных в научных сборниках и СМИ: «*Современное состояние и пути дальнейшего развития алтайского литературного языка*» (1984), «*Происхождение алтайской письменности и современный этнокультурный процесс*» (1993), «*Проблемы алтайского языка*» (1994), «*Языковая ситуация в Республике Алтай*» (по материалам алтайского языка) (1996).

А.Т. Тыбыкова является соавтором ряда словарей. В 1994-1995 гг. в числе ведущих российских тюркологов по приглашению МИД Турции она участвовала в проекте «Сравнительная грамматика тюркских языков».

На основе экспедиционных материалов совместно с Н.А. Жайым, Л.Н. Тыбыковой, Н.Н. Тыдыковой ею написан «Тематический словарь северных диалектов алтайского языка» (2004).

А.Т. Тыбыкова в соавторстве с американскими лингвистами Дж.Б. Вуд, Г. Вуд и преподавателями кафедры алтайского языка и литературы К.К. Пиянтиновой и Л.Н. Тыбыковой подготовила «Морфемный словарь алтайского языка (с переводом на русский и английский языки)» (2005). Авторы систематизировали алтайские словообразовательные и формообразовательные (у глаголов) морфемы, представили словообразовательные модели новых лексических единиц, исходным материалом при этом послужили основы слов. Перевод на английский и русский языки позволил исследователям из разных стран, а также всем желающим, кто хотел бы изучать алтайский язык, пользоваться этим словарем. Уникальность этого словаря заключается в том, что он является первой попыткой разработки такого типа словаря в тюркских языках.

А.Т. Тыбыкова, будучи одной из ведущих специалистов по синтаксису тюркских языков Сибири, с 1995 по 2000 гг. была членом диссертационного совета при Институте гуманитарных исследований Республики Саха по защите кандидатских и докторских диссертаций, с 1993 г. по 2008 г. – членом диссертационного совета при Институте филологии СО РАН по защите кандидатских и докторских диссертаций по специальности «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание», с 2008 г. – членом объединенного диссертационного совета при Хакасском государственном университете им. Н.Ф. Катанова.

А.Т. Тыбыкова достойно представляла алтайскую науку в Советском комитете тюркологов при Отделении литературы и языка АН СССР. 16-го сентября 2007 г. постановлением Бюро ОИФН РАН был утвержден состав Российского комитета тюркологов при Отделении историко-филологических наук РАН, членом которого стала и А.Т. Тыбыкова.

Большая трудовая научно-педагогическая, организационная и общественная деятельность А.Т. Тыбыковой высоко оценена. Она награждена Почетной грамотой Министерства образования РСФСР (1975), указом Президиума Верховного совета СССР награждена медалью «За трудовое отличие» (1981), медалью «Ветеран труда» (1985). В 2005 г. она получила звание «Почетный работник высшего профессионального образования Российской Федерации». Профессор Тыбыкова А.Т. первая среди алтайских ученых удостоена почетного звания «Заслуженный деятель науки Республики Алтай» (2005).

Научные, научно-методические интересы А.Т. Тыбыковой были разнообразны и разноплановы. При всем их разнообразии в работах А.Т. Тыбыковой прослеживается одно качество – основательность. А.Т. Тыбыкова – автор более 80 научных работ. Научные работы Александры Тайбановны известны в Казахстане, Кыргызстане, Татарстане, Башкортостане, Турции, а также в Германии, Польше, Венгрии.

Ниже приведен список основных трудов д.ф.н., профессора Тыбыковой Александры Тайбановны.

Монографии

1. Сложные глаголы в алтайском языке / ред. Т.М. Тоцакова. – Горно-Алтайск, 1966. – 64 с.
2. Сложные и составные глаголы в алтайском языке: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – М., 1967. – 21 с.
3. Алтай тилдин пунктуациязы. – Горно-Алтайск, 1976. – 78 с.
4. Орфография и пунктуация алтайского языка / В.Н.Тадыкин; ред. Н.Н. Суразакова. – Горно-Алтайск, 1981. – 168 с.
5. Глагольное сказуемое в алтайском языке. – Горно-Алтайск, 1989. – 111 с.
6. Структурно-семантическая характеристика простого предложения в алтайском языке: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук / АН Каз. ССР. Ин-т языкознания. – Алма-Ата, 1989. – 32 с.
7. Исследования по синтаксису алтайского языка: Простое предложение / ред. М.И. Черемисина. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1991. – 228 с.
8. Тил шинжүчи Таисья Макаровна Тоцакова [Ученый языковед Т.М. Тоцакова]. – Горно-Алтайск, 1994. – 11 с.
9. Осложненное предложение в алтайском языке / М.И. Черемисина, Л.Н. Тыбыкова. – Новосибирск: Научно-издательский центр «Сова», 2009. – 286 с.

Словари

10. Лингвистический словарь тюркских языков / коллект. авт., на турец. языке. – Стамбул, 1995. – 235 с.
11. Тематический словарь северных диалектов алтайского языка / Л.Н. Тыбыкова, Н.Н. Тыдыкова, Н.А. Жайым. – Горно-Алтайск, 2004. – 156 с.
12. Морфемный словарь алтайского языка (с переводом на английский и русский языки) / Дж. Б. Вуд, К.К. Пиянтинова, Л.Н. Тыбыкова. – Горно-Алтайск, 2005. – 318 с.

Научные статьи

13. Составные глаголы алтайского языка // Проблемы фонологии, морфологии, синтаксиса и лексики: тез. докл. и сообщ. – М., 1966. – С. 68-74.
14. О недостаточном глаголе э- в алтайском языке // Записки ГАНИИИЯЛ. – Вып. 7. – 1967. – С. 28-38.
15. Составные глаголы в алтайском языке // Система и уровни языка. – М.: Наука, 1969. – С. 116-121.
16. Об усовершенствовании и унификации алфавита алтайского языка // Вопросы усовершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 41-49.
17. Николай Александрович Баскаков: [К 70-летию со дня рождения с библиогр.] // Вопросы алтайского языкознания. – Горно-Алтайск, 1976. – С. 7-35.
18. Составные глаголы типа имя + глагол с реальным значением в алтайском языке // Вопросы алтайского языкознания. – Горно-Алтайск, 1976. – С. 71-89.
19. Алтайское языкознание на современном этапе // Проблемы современной тюркологии: материалы II Всесоюз. тюрк. конф. – Алма-Ата, 1980. – С. 110-115.
20. Некоторые вопросы фразеологии алтайского языка // Языкознание: тез. докл. и сообщ. III Всесоюз. тюрк. конф. – Ташкент: ФАН, 1980. – С. 205-210.
21. К вопросу об уточнении некоторых правил орфографии алтайского языка // Вопросы изучения алтайского языка / Н.Н. Суразакова, М.Ч. Чумакаева. – Горно-Алтайск, 1981. – С. 138-149.
22. О диалектах алтайского языка // Вопросы изучения алтайского языка / М.Ч. Чумакаева. – Горно-Алтайск, 1981. – С. 60-86.
23. К вопросу об усовершенствовании письменности // Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР / Н.Н. Суразакова, М.Ч. Чумакаева. – Горно-Алтайск, 1981. – С. 60-86.
24. Некоторые особенности словосочетаний в диалекте алтай-кижи // IX конференция по диалектологии тюркских языков: тезисы и сообщения. – Уфа, 1982. – С. 151-152.
25. Современное состояние и пути дальнейшего развития алтайского литературного языка // Алтайский язык на современном этапе его развития. – Горно-Алтайск, 1984. – С. 12-27.
26. Безаффиксальная форма имени существительного в роли прямого дополнения в алтайском языке // Морфология тюркских языков Сибири. – Новосибирск, 1985. – С. 75-86.
27. Притяжательные словосочетания алтайского языка, построенные по схеме третьего изафета // Синтаксическая и лексическая семантика (на материале языков разных систем). – Новосибирск, 1986. – С. 148-160.
28. Глагольные словосочетания в алтайском языке (на материале семантической группы глаголов речи) // Вопросы алтайского языкознания: сб. науч. тр. – Горно-Алтайск, 1988. – С. 63-80.
29. Глагольные словосочетания в алтайском языке (на основе семантической группы глаголов движения) // Вопросы советской тюркологии: тез. докл. и сообщ. IV Всесоюз. тюрк. конф. – Ашхабад, 1988. – С. 241-245.
30. О модальных формах сказуемых алтайского языка // Компоненты предложения (на материале языков разных систем) / М.И. Черемисина: сб. науч. тр. – Новосибирск, 1988. – С. 3-32.
31. Типы именного сказуемого в алтайском языке // Компоненты предложения (на материале языков разных систем): сб. науч. тр. – Новосибирск, 1988. – С. 52-66.
32. К описанию модальных слов-предикатов в алтайском языке / М.И. Черемисина // Якутский язык, семантика, фразеология. – Якутск, 1991. – С. 99-115.
33. Экспрессивные предложения с главным членом в форме винительного падежа в алтайском языке // Сов. тюркология. – Баку, 1991. – № 2. – С. 26-30.
34. Синтаксические функции инфинитивной формы в алтайском языке // Языки народов Сибири: грамматические исследования. – Новосибирск, 1991. – С. 22-32.
35. Моделирование предложения в алтайском языке // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Том I. – Казань, 1992. – С. 274–276.
36. Происхождение алтайской письменности и современный этнокультурный процесс // Язык и культура алтайцев: сб. науч. тр. – Горно-Алтайск, 1993. – С. 14-22.
37. Проблемы алтайского языка // Материалы по истории и культуре Республики Алтай. – Горно-Алтайск, 1994. – С. 102-110.

38. Тюрколог с мировым именем: к 90-летию Н.А. Баскакова // Тюркский язык: сб. по языку и литературе (Turk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi). – Стамбул, 1995. – № 522 (апр.). – С. 726-728. (на турец. яз.).
39. Сравнение языка «Манаса» с языком алтайского героического эпоса // В степи свободный Манас (на тур. языке). – Анкара, 1995. – С. 101-110.
40. Языковая ситуация в Республике Алтай (по материалам алтайского языка) // Алтай и Россия. – 240 лет: материалы к научной конференции 30-31 мая, 1996. Ч. 3. – Горно-Алтайск, 1996. – С. 3-6.
41. Именное управление в алтайском языке // Чтение памяти Э.Ф. Чиспиякова: к 70-летию со дня рождения. Ч. II. – Новокузнецк, 2000. – С.42-46.
42. Проблемы однородных сказуемых в алтайском языке // Алтайская филология. – Горно-Алтайск, 2001. – С.61-75.
43. Осложненные предложения с ведущим компонентом оборота «причастие + служебное слово» / М.И. Черемисина // Алтайская филология. – Горно-Алтайск, 2001. – С. 40-51.
44. К проблеме фразеологизмов в алтайском языке / М.Ю. Кыйынова // Алтайская филология. – Горно-Алтайск, 2001. – С. 144-157.
45. Предложения, осложненные вводными словами, вводными словосочетаниями и вводными предложениями // Теоретические вопросы алтайской грамматики. – Горно-Алтайск, 2002. – С. 88-98.
46. Однородные члены предложения в алтайском языке // Теоретические вопросы алтайской грамматики. – Горно-Алтайск, 2002. – С. 45-60.
47. Обращения в алтайском языке как один из способов моделирования коммуникативного пространства / Л.Н. Тыбыкова // Теоретические вопросы алтайской грамматики. – Горно-Алтайск, 2002. – С. 25-44.
48. Теоретическое осмысление грамматических категорий алтайского языка в школьных учебниках для старших классов // Науч. метод. основы содержания образования национ. школ. – Горно-Алтайск, 2002. – С. 30-38.
49. Монголизмы в алтайском языке (по лексическим материалам, собранным в приграничных районах Республики Алтай с Монголией) // Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов: тезисы докладов на VI Международной научной конференции (18-22 сентября 2003, г. Ховд, Монголия). – Томск, 2003. – С. 211-212.
50. О личных именах алтайцев // Dialog kultur w Europie. Historia Literatura Jezyk – Szczecin (Польша), 2003. – S. 396-402.
51. Особенности модальной категории в алтайском языке // Социокультурное взаимодействие алтайского и русского народов в истории государства Российского: труды Всероссийской научно-практической конференции, Бийск, 27-30 сентября 2006 г. – Бийск, 2006. – С. 108-114.
52. Конструкции с модальным значением достоверности в алтайском языке //Филологические исследования (к 100-летию Т.М. Тоцаковой). – Горно-Алтайск, 2006. – С. 15-28.
53. Научное наследие Н.А. Баскакова //Тюркские языки и проблемы и исследования: сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н.А. Баскакова, Горно-Алтайск, 15-18 июня 2005 г. – Горно-Алтайск, 2006. – С. 7-13.
54. Грамматические категории алтайского языка в школьных учебниках //Развитие алтайской филологии. – Горно-Алтайск, 2007. – С. 6-13.
55. О модальных частицах в алтайском языке //Подвижники Сибирской филологии: В.А. Аврорин, Е.И. Убрятова, В.М. Надеяев: тезисы докладов Всероссийской научной конференции, Новосибирск, 27-29 сентября 2007 г. – Новосибирск, 2007. – С. 243-244.
56. Модальные предикаты в алтайском языке //Научный вестник Горно-Алтайского госуниверситета. № 2. – Горно-Алтайск, 2007. – С. 115-118.
57. Функционально-семантическая категория модальности в алтайском языке // Урал – Алтай: через века в будущее. – Уфа, 2008. – С. 240-252.
58. Структурно-семантические типы модальности в алтайском языке // Научный вестник РА. – Горно-Алтайск, 2008. – С. 75-86.
59. О категории модальности в алтайском языке // Филология и человек: науч. журнал.– Барнаул: Изд-во Алт. гос. универ. 2009. № 2. – С.47-60
60. Репрессированные языковеды Горного Алтая / Л.Н. Тыбыкова //Судьба и литературное наследие репрессированных: взгляд из XXI в. – Горно-Алтайск, 2010. – С. 18-25.

Публикации на алтайском языке

61. Жебрен алтай бичиктер (Древнетюркские надписи Горного Алтая) // Туулардын жылдызы. – Горно-Алтайск, 1976. – С. 89-94.
62. 40 жыл өткөн кийинде (Сорок лет спустя): [о перв. и всех 5 науч.-практ. конф., посвящ. алт. яз.] // Торко жай. – Горно-Алтайск, 1982. – С. 112-121.
63. Алтай үй улустан баштапкы учены (Первая алтайка-ученый): к 80-летию Т.М. Тошакковой // Бай-терек. – Горно-Алтайск, 1983. – С. 115-120.
64. Алтайдын жебрендиги (Древности Алтая): [О древнетюркских надписях] / Жөнүн Чолмондоры. – Горно-Алтайск. – 1985. – С. 104-117.
65. Кеендиктин шинжүчизи (Исследователь искусства): к 50-летию В.И. Эдокова // Эл-Алтай. – № 2 – 1986. – С. 100-103.
66. Түркчилердин совет комитединин жууны // Эл-Алтай. – № 3. – 1986. – С. 97-98.
67. Жебрен түрк бичиктин жажыдын тапканына 100 жыл (К 100-летию расшифровки древнетюрк. письменности) // Эл-Алтай/ – № 2. – 1994. – С. 122-131.
68. Агару Слердин адыгар – жажына артсын жүрегисте. // С любовью к людям. Горно-Алтайск, 2000. – С. 29-33.
69. Б.У.Укачиннин проза бичимелдеринде тилинин аңгылузы // Алтайские писатели. Юбилейные материалы и автобиографии. – Горно-Алтайск, 2001. – С. 90.
70. Ырысту текши биледе журтап, ыраак ейе ундыбагар бисти // Эл-Алтай. – 2002. – № 1. – С. 243-244.

Учебно-методические пособия

71. Диктанттардын жуунтызы (Сборник диктантов для 4-8 кл. по алтайскому языку) / В.Д. Сатлаева, И.Б. Шинжин. – Горно-Алтайск, 1970. – 96 с.
72. Орфографиянын таскадуларынын жуунтызы. 4-6 кл. (Сборник упражнений по орфографии для 4-6 кл. для алтайских школ области) / Р.Я. Садыкова, Е.С. Тюхтенева. – Горно-Алтайск, 1974. – 148 с.
73. Методические указания по алтайскому языку для 4 кл., / Н.Н. Суразакова. – Горно-Алтайск, 1975. – 124 с.
74. Трудные случаи пунктуации алтайского языка. // О методических средствах развивающего обучения русскому, родному языкам и литературе в алтайской школе. – Горно-Алтайск, 1975. – С. 85-102.
75. Алтай тилдин пунктуациязы (Алтай тилдин үүредүчилерине болушту бичик) – Горно-Алтайск, 1976. – 82 с.
76. Сегис жылдык ла орто школдын программалары. Алтай тил ле литература (Программы по алтайскому языку и литературе для восьмилетних и средних школ). / В.Д. Сатлаева, Н.Н. Суразакова, З.С. Казагачева. – Горно-Алтайск, 1979. – 88 с.
77. Алтай тил. Синтаксис 7-8 кл. / В.Д. Сатлаева, Н.В. Тепуков. – Горно-Алтайск, 1981. – 196 с.
78. Программа. Эмдиги алтай тил (современный алтайский язык). Педагогический институттын алтай бөлүгинин студенттерине.
79. Программа по алтайскому языку для алтайского отделения Горно-Алтайского государственного пединститута. 1-кы бөөлүк ле 2-чи бөлүк / Н.А.Кучигашева, В.Д.Сатлаева, А.Т.Тыбыкова; ред.: Н.Н.Суразакова ла А.Т. Тыбыкова. – Горно-Алтайск, 1987. – 24 с.
80. Алтай тил 8-9 класстарга. Синтаксис ле пунктуация, ээжилер, таскаду ла темиктирү иштер. / Н.В. Тепуков, А.С. Шокшиланова. – Горно-Алтайск, 1997. – С. 231.
81. Программа «Эмдиги алтай тил». Туулу Алтайдын государственный университетиндеги алтай бөлүгинин студенттерине. – Горно-Алтайск, 2004. – 31 с.
82. Алтай тилдин программалары (X-XI класстарга). – Горно-Алтайск, 2004. – 20 с.
83. Алтай тил. (Педагогический колледжете алтай тилди үредеринин программасы). – Горно-Алтайск, 2008. – 59 с.
84. Алтай тил. 10-11 класстарга / А.Т. Тыбыкова, Н.Г. Сулукова, Л.Н. Тыбыкова, А.С. Шокшиланова. – Горно-Алтайск, 2010 (в печати).

И.А. Невская

*Й.В. Гете атындағы Франкфурт университеті, Майндағы Франкфурт, ГФР;
Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімі Филология институты (Новосибирск, РФ).
(E-mail: nevskaaya@em.uni-frankfurt.de)*

С.Ж. Тажибаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)*

Александра Тайбановна Тыбыкова және оның тюркологиялық зерттеулерге қосқан үлесі

I.A. Nevskaya

*Goethe University of Frankfurt, Frankfurt am Main, FRG
Institute of Philology, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Novosibirsk, Russia)
(E-mail: nevskaaya@em.uni-frankfurt.de)*

S.Zh. Tazhibaeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)*

Alexandra Taibanovna Tybykova and Her Contribution to Turkic Studies

Сведения об авторах:

Невская Ирина Анатольевна, автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор Института эмпирических исследований Франкфуртского университета им. Й.Гёте, главный научный сотрудник Института филологии СО РАН (Новосибирск, РФ); ул. Теодор-В.-Адорно, 1, Франкфурт-на-Майне, ФРГ.

Тажибаева Сауле Жақсылықбаевна, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики перевода филологического факультета, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Невская Ирина Анатольевна, корреспонденция үшін автор, филология ғылымдарының докторы, Й. Гёте атындағы Франкфурт университетінің эмпирикалық зерттеу институтының профессоры, Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімі Филология институтының бас ғылыми қызметкері (Новосибирск, РФ); Теодор-В.-Адорно көшесі, 1, Майндағы Франкфурт, ГФР.

Тәжібаева Сәуле Жақсылықбайқызы, филология ғылымдарының докторы, филология факультеті аударма теориясы және практикасы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Nevskaya Irina Anatoliyevna, corresponding author, Doctor of Philology Sciences, Professor at the Institute of Empirical Linguistics, Goethe University, Chief researcher at the Institute of Philology, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Novosibirsk, Russian Federation); Theodor – W. – Adorno Platz Str.,1, Frankfurt am Main, Germany.

Tazhibayeva Saule Zhaksylykbayevna, Professor of Department of Translation Theory and Practice, Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ/TEMPLATE/
ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[100-200 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[5-7 words/word combinations]**

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- The degree of research of the topic
- Analysis
- Results
- Conclusion

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. – № 5. – С. 150-155. – **статья в журнале.**

6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**

7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. – 2015. – Т. 104. – № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] — URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник.**

8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие.**

9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». – №145. – 2020. – 1 апреля. – С. 7-8.– **газетная статья.**

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book.**

2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde]. (Nauka, Mahachkala,1993, P. 132-134).[in Russian]. – **article in a scientific collection.**

3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph.**

4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»].Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368 p. – **conference materials.**

5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii[history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article.**

6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p.[in Russian]. – **dissertation.**

7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015).[Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed:7.09.2020).[in Russian]. – **electronic source.**

8. Logunova G.V.Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook].(Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial.**

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva[Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». № 145. 2020. April.P. 7-8, Almaty. – **newspaper article.**

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [100-200 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңыстектілер, бектербегі [5-7 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [100-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [5-7 слов/словосочетаний]

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винсерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

FTAMP03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады:<http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [100-200 сөз].

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [5-7 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытынды

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

1. Manz V.F. Тамерланның өрлеуі мен ережесі. – Кембридж: Нью-Йорк; Порт Честер; Мельбурн; Сидней; Кембридж университетінің баспасы, 1989. – 240 б. – **ағылшын тіліндегі кітап**
2. Камалов С.Қ. «Едіге» эпосындағы географиялық атаулар туралы // Ноғай Ордасы дамуының тарихи-географиялық аспектілері. – Махачкала: Ғылым, 1993. – 132-134 б. – **ғылыми жинақтағы мақала.**
3. Жошы Ұлысы (Алтын Орда). XIII-XV ғасырдың ортасы. – Қазан: Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты, 2009. – 1056 б. – **ұжымдық монография.**
4. Аничкин Л.К. Алтын Орда мұрасы // М.А.Усмановты еске алуға арналған «Алтын Орданың саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихы» атты екінші Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Қазан, 29-30 наурыз, 2011 жыл. – Қазан: «Фолиант» ООО, ТР ҒА Ш.Маржани атындағы Тарих институты, 2011. – 368 б. – **конференция материалдары.**
5. Мұхаметов Ф.Ф. Моңғолша «Яса» және оның Шыңғыс хан империясының қоғамдық қатынастар жүйесіндегі рөлі // Тарих мәселелері. – 2007. – Т. 11. – № 5. – Б. 150-155. – **Журнал мақаласы.**
6. Малышев А.Б. Алтын Орда тарихындағы христиан діні: тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация: 01.22.02. – Саратов: Ғылым, 2000. – 181 б. – **диссертация.**
7. Сабитов Ж.М. Алтын Орда – қазақстандық тарихнаманың «өгей перзенті». // Жас ғалым. – 2015. – Т. 104. – № 24. – Б. 842-851. [Электрондық ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (кіру күні: 09.07.2020). – **электрондық ақпарат көзі.**

8. Логунова Г.В. Ресей және Алтын Орда: өзара ықпал мәселесі: оқу құралы. – Иркутск: ИМУ баспасы, 2014. – 110 б. – **оқулық**.

9. Алим Дж. Алтын Орда: ұлы хандықтың мұрагерлері // «Комсомольская правда» газеті. – №145. – 2020. – 1 сәуір. – Б.7-8. – **газет мақаласы**.

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book**.

2. Kamalov S.K. О географических названий в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection**.

3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII - middle of SWR c.](Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph**.

4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368p. – **conference materials**.

5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article**.

6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation**.

7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source**.

8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». №145. 2020. April. P.7-8, Almaty. – **newspaper article**.

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found

itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how MangytEdigüBeq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [100-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [5-7 words/word combinations]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных prerogatives монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [100-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [5-7 слов/словосочетаний]

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халыктары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РФА Ресей тарихы институты, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [100-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [5-7 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Вывод

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. – № 5. – С. 150-155. – **статья в журнале.**
6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**

7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. – 2015. – Т. 104. – № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник**.
8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие**.
9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». – №145. – 2020. – 1 апреля. – С.7-8.– **газетная статья**.

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book**.
2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige»[About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy[Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala,1993, P. 132–134).[in Russian]. – **article in a scientific collection**.
3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII - middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph**.
4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368p. – **conference materials**.
5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii[history issues], 11(5), 150-155 (2007) – Journal article.
6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p.[in Russian]. – **dissertation**.
7. Sabitov, ZH.M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj[Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015).[Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed:7.09.2020).[in Russian]. – **electronic source**.
8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook].(Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.
9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva[Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». №145. 2020. April. P.7-8, Almaty. – **newspaper article**.

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде

түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [100-200 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [5-7 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract.In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [100-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [5-7 words/word combinations]

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

TURKIC STUDIES JOURNAL

2021. Vol. 3, No 1 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 108 б.

30.03.20 басуға жіберілді

Тираж – 50 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: М. Қонқал
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж.
№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

